

САЪДУЛЛА КАРОМАТОВ

ЭЪТИҚОД

САЙЛАНМА
ИККИ ЖИЛДЛИК
ИККИНЧИ ЖИЛД

ҚИССАЛАР
ҲИКОЯЛАР

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат палатаси
1989

Қиссалар

ЭЪТИҚОД

БИРИНЧИ БОБ

Декабрь ойининг дастлабки душанбасидаёқ Дилқушпо қор билан қопланди. Бундай кезларда бу ердаги эрталабки манзара одамга айниқса завқ бағишлайди. Қор кўрпаси эпинган шаҳар кўчалари тоққа уланган каби жимирайди. Чўққилар осмондан узилиб тушган булутлар галаси унга қўнгандай опшоқ. Тоғ этакларида виқор билан баланд-паст бўлиб саф тортган арчалар яшил камар таққан алшларни эслатади. Шаҳардаги беҳисоб сой ва жилғалар, анҳорининг тоққа чиқадиган қирғоғидаги паҳса деворли ҳовлилар қишлоқ кўчаларини эслатса-да, бирин-кетин қад кўтара бошлаган икки қаватли уйлар, кўкка ўрлаган завод трубалари бу ерларнинг қайта бунёд этилаётганидан далолат бериб туради.

Одамлар эрта тонгданоқ томларини, кўчаларни курамоқдалар. Тиниқ, соф ҳавода қор учқушлари кўзни қамаштиради. Йўловчилар қор кураётганлар билан паридан-бери саломлашиб, аллақайёққа шошилишарди. Эркакларнинг аксарияти ҳасса ёки қўлтиқаёқда. Бола етаклаган аёллар онда-сонда учрар, бир вақтлар болаларнинг қийчуви файз киритиб турган кўчалар жимжит, уйқудан уйғонгандагидек вазмин ҳолат ҳукмроп эди.

Шаҳарда бирор бегона, айниқса шинелли киши кўрингудай бўлса, кўпчилик у билан омонлашар, узоқдан қадамини секинлатиб кузатаётганлар ҳам ўзларига тегишли одам эмаслигига қаноат ҳосил қилгандан кейингина йўлларида давом этар эдилар.

Самандар ана шундай оддий қиш кунларидан бирида қўлтиқтаёқларига таянганча шаҳарга кириб келди. У ўзига тикилган ўнларча меҳрибон кўзларга боқиб, кулимсираб бош қимирлатар, гоҳо йўловчиларнинг: «Хуш келибсиз, ўғил. Нечук, уруш битганига йил бўляпти-ю, энди келдингизми?» деган саволларига: «Раҳмат! Госпиталда эдим», дея лўнда жавоб қайтариб, йўлида давом этар эди. Йўқ, йўлида давом этар эди эмас, тамоман янги, бунгача сира кўрмаган бир шаҳарга кириб келаётган каби атроф-

га сичковелик билан боқар, гўё бу ердаги ҳамма нарса ўзгаргандай кўзларига ишонмай, яна ва яна суқланиб қарар, ҳаяжон ичида кимшидир қидирар, энтикар эди. У бозорбошидан ўтиб, чап томондаги кўчага қайрилгач, юраги гупиллаб уриб кетди. Нафаси бўғзига тикилиб, қўлидаги қўлтиқтаёқларини ҳам кўтаришга дармопсиэланиб қолди. Эти увуша бошлади. «Уйда ким бор экан?» Бу савол Самандарни бир ёқдан қаттиқ ҳаяжонлантирса, иккинчи ёқдан аъзойи баданини бигиз санчилгандек зирқиратар, аммо «ҳеч ким йўқ», деган даҳшатли жавобни мумкин қадар ўйламаслик, уни миясига йўлаттирмасликка ҳаракат қилар эди. У ўз кўчасига кирганда, бирпас туриб, нафасини ростлади. Тапни дарвозаларга бир-бир кўз югуртди. Баъзилари берк, очиклари ҳам эгаси кўчиб кетгандай ҳувиллар, бу Самандарнинг юрагига баттар гулгула солар эди. Мана бу қизил дарвозага у жуда кўн кирган. Бу ерда синфдош ўртоғи Абдушукур турар эди. Абдушукур бетоб бўлиб, икки йил ўқишдан қолгани учун ёни Самандардан каттароқ, аммо ораларидаги бу айирма умарининг қалин, қил ўтмас дўст бўлишларига тўсиқ бўлмаган эди. Абдушукур аксарин бўш вақтларини Самандар билан ўтказар, Самандар ҳам устиз туролмас эди. Абдушукур урушнинг дастлабки ҳафтасидаёқ фронтга кетди-ю, шушу булар орасидаги алоқа узилган эди. Самандар бир кўнгли бориб ўша ўзига қадрдон қизил дарвозани тақиллатиб, болалик йилларидагидек: «Абдушукур, бунда чуқур», деб овозининг боричча чақирмоқчи ҳам бўлди. Аммо андиша қилди: «Урушдан қайтмаган бўлса-чи, дарвоза ҳалқасини туширган умидвор падари қиблагоҳи ёки волидан муҳтарамасига нима дейман?»

Самандар бир вақтлар болалар билан тўп тепган майдончага суқланиб боқди. Ўша-ўша, ўзгармапти. У бир оз юриб келиб, майдонча рўпарасидаги дарвоза олдига қўйилган харсанг тошга ўтириб, нафас ростлади. Шимининг почаси қайрилтириб тикиб қўйилган ўн оёғига қараб ўйланди: «Бир оёғимнинг аҳволи бу, иккинчисининг тўпиқдан насти йўқ. Хўш, мендай бир тўмтоқ одам кимга керагим бор? Қаерга бориб иш сўрайман? Бу оёқлар билан бирон иш қўлимдан келармикан? Ахир мен шофёрман-ку! Ҳисобчи ёки ревизор бўлолмайман-ку!»

Самандар қўлтиқтаёғига таянганча узоқ сукутда қолди. Сўнг секин кўтарилиб, ҳовлиси томон юрди. Мана, ўша оч ҳаворапг дарвоза. У илгаригидай ялтилламайди,

ёп кесакилари кўчибди, деворлари нураган, ярим вайрона...

Бир вақтлар Дилкушонинг кунчиқаридаги бу ҳаворанг эшикни билмайдиган одам жуда кам топилар эди. Тахта эшик расм бўлмаган кезлардаёқ Самандарнинг отаси Қаландар ҳовлисининг пахса деворини қулатиб, гишт девор кўтарди, уни қумсувоқ қилиб, устидан оқлади. Эски дарвоза ўрнига бир тавақали эшик буюртирди ва уни оч ҳаворангга бўяди. Бошда Қаландарнинг бу иши эриш туюлган айрим одамлар ҳам кейинчалик ҳовлиларига оро бериб, гўзалликка интила бошладилар. Қаландар хотинининг паранжисини биринчи бўлиб ўз қўли билан ўтга ташлади. Ушанда ҳам кўпчилик унга эргашган эди. Хотини дилкушолик аёллар ичида биринчи бўлиб янги мактабда таҳсил олди. Йил ўтмай касалхонага ҳамшира этиб тайинланганда ҳаммаёқда дувдув гап бўлган эди. Баъзилар ҳасаддан фишқу фужур тарқатишса, бошқалар очиқдан-очиқ ҳавас қилишди. Хатто марказдан келган эътимодли вакил минбардан туриб унинг номини ҳурмат билан тилга олиб, ичкаридаги бошқа аёлларни ҳам шунга даъват этганда ўтирганлар чапак чалган эдилар.

Хуллас, Қаландар Дилкушода бамисоли бир ойна бўлиб қолди. Бора-бора Қаландар нима иш қилса, одамлар сира иккиланмай унга дафъатан эргашадиган бўлиб қолышди.

Самандар ана шу саранжом-саришта, эътиборли оиланинг тўнғичи эди. У ўшинчиси битираётган йили уруш бошланди. Уша кезларда оқ-қорани эндигина ажрата бошлаган ўспириннинг тасавурида бу сўз, шубҳасиз, бутун даҳшати билан гавдаланмаган бўлса-да, ҳамма учун бирдай ғам-гуссали, ташвишли кунлар келганини урушнинг биринчи кунийёқ сезди.

Тонг отиб, қуёш дов-дарахтларнинг кўм-кўк елкаларига тилларанг нурларини эмдираётганда, Самандар ноҳуш хабарни эшитиб, қўшни қишлоқдан шошилини Дилкушо томон йўл олди. Уша кун ичининг қалбини сержилва табиат гўзалликлари юпата олмади. Вужудини тенгсиз бир куч исканжасига олди. Сиқила бошлади. Назарида гўё мавжудот қорамтир тусга кириб, даҳшат яқишлашаётганидан хабардор этар эди. Сарин елга янроқ тутиб, тебранаётган мирзатеракларнинг шитирлаши бояги шум хабарни тинимсиз қайтараётган каби Самандарни баттар ваҳм босди.

Самандар илдамроқ одимлади. Ҳаяжон уни тобора

кўпроқ қуршаб олиб, баданларини зир титрата бешлади. Нафас ростлаш учун катта сув бўйидаги тўнкага ўтирди. Сурп кўйлаги ёқасидаги тугмаларни ечиб, кўкрагини очди. Мабюс кўзлари бўтана бўлиб шўх оқайтган сувга тикилди. У ҳаллослаб олга талчингади, шиддат билан келиб йўл тополмагач, гирдоб ҳосил қилади. Беш-ўн чарх уриб, яна илгарилаб кетади. Қаёққа боришини ўзи ҳам билмайди.

Самандарнинг уруш тўғрисидаги ўйларининг ҳам шу сув сипгари муайян бир тўхтами йўқ, даҳшатли фикрлар унинг хаёлида гирдоб сипгари чарх урарди-ю, ammo яна қарор тополмай, тун кўланкаси каби сипгиб, йўқ бўлиб кетар эди...

У шу қарахтлигича чошгоҳда Дилкушога етиб келди. Бу ерда гайриодатий сукунат, мотамзада руҳ ҳукмрон эди. Одамлар бир-бирлари билан аллақандай даҳшат босиб келаётган каби паст овозда гапиришар, ҳар ер-ҳар ерда тўдаланиб турганларнинг ҳам, яёв ва отлиқ ўтқовчиларнинг ҳам суҳбат мавзун бир: юртимизга ёв бостириб кирибди.

Уруш бошланганининг иккинчи ҳафтаси Самандарнинг онаси санитарликка олишларини сўраб ариза берди. Самандар юрт бошига чинакам кулфат тушганини, Ватан таҳлика остида қолганини илк бор бутун қалби, идроки билан ҳис этди. Назарида онаси ўлимга тик боқиб бораётган сипгари туюлди. Юрагига биров чапгал солиб, тимдалаётгандай бўлди. Ўша машъум кун Самандар хотирасида бир умр қора доғ қолдирди.

Тонг пайти эди. Юз-қўл ювиш учун эшикка чиқса, отаси вазмин одимлаб, ҳовлининг у бошидан-бу бошига юрибди. У ўғлига ғамгин боқиб, бир зум кўзини ундан узмай турди. Бир нима демоқчи ҳам бўлди-ю, ammo негадир бош чайқаб, яна одимлай бошлади. Самандар отасининг мижджа қоқмай тонг оттирганини пайқайди. Унинг кўзлари қизарган, ранги тагидаш сиққан. Қовоқлари кўнглидаги ғазаб ва нафрат туйғусини ифодалаб, салкиб турибди.

— Ҳай, отаси, қани, ўғлингизни бошлаб келинг, чой совимасин!

Қаламдар хотинининг шу танивишли кунда ҳам одадаги саранжом-саринталигини қанда қилмаётганини кўриб, қаттиқроқ ҳаяжонланди. Самандарни чақиритиш баҳонасида чорбоғ томонга ўтди. Жангга кетаётган аёл олдида ўксиётганидан қаттиқ хижолат чекиб, ўзини қўлга

олди. Дастурхон устида унинг қиёфаси тамоман ўзгарган эди. У фахр ва ғурур билан хотинига боқар, аммо бу қайрилма қош, қуралай кўзлардан бир умрга ажраётгандай юрагининг аллақасери жизиллар эди.

Қаландар вокзалда ҳам сир бой бермади. Хотини Самандарни бағрига босиб, ҳўнграб юборганида, кўзиниб, ҳаммаёқ жимирлаб кетгандай бўлди. Шунда ҳам ўзини босди. Паровознинг фарёд чекётган каби «ҳу-ҳу-у-у» дея чиққриши Қаландарни ларзага солиб қўйди. Кўзлари бир нуқтага қадалиб қолиб қолгандай қимир этмай, жағи қалтирар эди. У қўлларини олдинга чўзди. Аммо хотини вагон зинасида туриб, жигарранг дуррасини ҳиллиратар эди. Қаландар ҳавода муаллақ қолган пажаларини юзига босди. Унинг кенг елкалари унсиз қаттиқ силкинар эди. Самандар кўз ёшларини яширмади.

Поезд яна бир чинқирди-ю, қалин дарахтзор ичига шўнғиб кетди. Сўнгги вагондаги қизил чироқнинг қуёш нурида ялтиллаган шуъласигина ота-бола олдида анча вақтгача чўғдай ёниб турди.

Самандарнинг ҳали кулгига тўймаган лаблари ғазаб билан юмилди, куч-қувватга тўлмаган митти пажалари мушт бўлиб тугилди.

Шундай қилиб, Самандарлар хонадонига урушнинг дастлабки қўланкаси тушди. Бу жудолик оила бошлигини анча эзиб қўйди. Хотини кетгандан кейин Қаландар қанотидан айрилган қуш сингари шумшайиб, бир бурда бўлиб қолди. Унинг ўйчан кўзларида ҳамшиша чақнаб турадиган ёлқин сўнди. Назарида икки кундаёқ юзларини ажип босди. Қадди букилди. Умр йўлдоши хаёлини сеҳрлаб кетди. Унинг ўйлари тинмай аллақасёққа етаклар эди. Қалбига энг яқин кишисидан бир умрга жудо бўлгандай безовта, асаблари тараг тортилиб, пешоасини сиқиб қўярди-ю, аммо сир бой бермасди, ўзини тутишга интиларди. Шу икки кун ичида бутун уйни ағдартўнтар қилиб ташлади. Ниманидир қидиради. Нималигини ўзи ҳам билмайди. Кечалари яккаю ёлғиз фарзанди Самандар ёстиққа бош қўйгач, боғ эшикдан чиқиб, анҳор бўйига боради. Бултур ўз қўли билан кесиб ташлаган тол тўнкасига ўтириб, тоғ чўққиларига, сўнг кўкка термилиб боқади. Ҳозир ҳам тонг ғира-ширасида боққа чиқди. Осмон юзини қоплаган қора булутлар сира тарқалмаётгандай атроф қоронғи. Гўё шу қора булутларнинг бир парчаси сувга тушган лейсиз: бўтана бўлиб оқяпти. Олдинги иргилилаб, қирғоққа эркаланиб

суйкапишлари йўқдай. Ҳайқиринги ҳам тинган. Эҳтимол, Қалапдарга шундай туюлгандир. Бу ерда ҳам ором толомай ўрнидан кўзгалди.

Қаландар уйга кирганда ўгли ўрин йиғаетган эди. У повушта устида Самандарга мурожаат қилди:

— Ўғлим, сен эрта эмас, бириси куни заводга борсан. Кеча завод бошлиқлари ҳаммани олиб қолиб, кўп киши фронтга кетиб қолганини айтишди. Энди уларнинг ўрнини сенга ўхшаган ўсмирлар босади, ўғлим. Аҳвол огир.

Қаландар ўсиқ қошларини бармоқлари билан силаб, сўнг пешонасини босиб қўйди. У бирор жиддий масала устида фикр юритганда шундай қилар эди. Самандар аҳвол мушкулланиб бораётганини пайқайди-ю, аммо отаси сўзини тамом қилишини кутиб, ерга қараб турди.

Қаландар чекаётган изтироб дақиқа сайин охиб борарди. Унинг кўзлари шолдастурхонда, ўзига-ўзи: «Ҳа, малъун, доғули. Юмронқозикдай кўзни чалғитиб, номардлик қилганини қара-я, астағфирулло!» — деб, сўнг анчагача жим қолди. Ниҳоят, Самандарга айтаётган фикрини якушлаган сингари:

— Йўқ, ўғлим, юртимизга ёвуз ният билан ёв кирган экан, биз томошабин бўлиб туrolмаймиз, — деди у ҳамон газаб ўтида ёниб. — Зорлик-хўрлик чеккаларимиз етар! Унинг машаққатлари ҳануз хотирамизда. Яна қулликка қайтиш ўлимга ҳукм этилиши билан баробар. Қатра қошимиз қолгунча курашамиз, жонга жон оламиз, қонга қон!

Қаландарнинг катта-катта кўзлари янада йириклашиб, бир нуқтага қадалди, қўлларини мушт қилиб қаттиқ сиққанидан, чакка томирлари бўртиб чиқди.

Заводга ишга борадиган куни сира кутилмаган воқеа содир бўлди. Отаси энтикканча эшикдан кирди. У ҳаяжонини сира босолмас эди. Ўғлини орқасидан эргаштириб олиб чиқди. Саратоннинг дастлабки кушлари бўлишига қарамай, анча салқин, бир зайлда эсиб турган шабада дарахт барглариини шитирлатиб, ҳазин куй таратарди. Қуёш нурлари яшил япроқларга жинло бериб ялтиратар эди.

Анҳор ўзапидаги осуда сувни узоқларга олиб кетмоқда. Ота-бола шу катта сувнинг бериги қирғоғидаги сайхон ерга келиб тўхташди. Бу ерда янтоқ ва ёввойи сунургидан бўлак гиёҳ ўсмас, қуёш бутун тафтиши сочиб ерни қовжиратиб қўйган эди.

Анҳорнинг нариги қирғоғида уй деворлари, тупука

томлар, текис кўчалар иссиқдан ҳансираётган каби ҳовур қайтарыпти. Гоҳ оч пуштиранг, гоҳ сарғиш жимирлаб, кўкка ўрмалаётган сароб нафаси бўғади, кўнгилни беҳузур қилади. Узоқдан сукунат олами — қабристон гўё ўз бағрига қабул этганларга абадий мотам тутгандай туюларди. Унга боққанингда аламзада кимсанинг фарёд чикаётган қиёфаси кўз олдишда намоён бўлади-ю, беихтиёр таъзим этган каби бошиг эгилади. Кибру ҳавоси ошганларга, қабристон кез, деган гапнинг боиси шунда бўлса керак. Қаландар қабристонга қараб туриб алланечук бўлиб кетди. Ота-боболари ётган шу муқаддас тупроқни ҳам назарида сира кўрмайдигандай эди. Ўша томондан кўз узмай бир нафас жим қолди. Самандар ёпида турганини ҳам унутди. Паришон хотирасида оталар руҳи жонланди. Улар гўё қотиб қолган кўзларини Қаландарга тикадилар. Қаландар бу кўзлардан маъно уқади. Нафас олиши тезлашади. Энди иссиққа сира парво этмас, бўйинларидан қуйилиб тушаётган терни ҳам артмас эди. Анча вақт ўтганига қарамай, ҳамон энтикар, мушаклари бўртиб кетган, ўнг қўли билан тинмай пешонасини босиб кўярди. У нигоҳини қабристон томондан узди. Анҳорга қаради.

— Ўғлим, Самандар, — дея ниҳоят бўғиқ овозда сўз бошлади ота. — Дам ғанимат бўлиб қолди. Ҳамма бирдай оёққа турадиган фурсат келди. Бўлмаса, бу тўфон жангида ака-укаларимиз, опа-сингилларимиз, қон-қариндошларимиз қони дарё-дарё оқади. Ҳозиргина Олий Бош Қўмондонимиз Сталиннинг сўзларини карнайдан эшитдим. У киши бутун мамлакат халқига мурожаат қилдилар. Аҳвол танг, дедилар, бутун юртни сафарбарликка ундадилар.

Қаландарнинг нигоҳи узоқларга қадалди. Томоғига бир нарса тиқилди. Икки-уч ютинди. Сўнгра ўша бўғиқ овоз билан яна сўзини давом эттирди:

— Мен янги замоннинг нималигини мана шу кўзларим билан кўрдим, ўғлим. Кўрдим десам оз, ўғлим, бутун юрагим, вужудим билан сездим. Мана шу қуёшгина барчага баробар боқарди, шу қуёшгина мен каби усти юпунларга иссиқ берарди, шу қуёшгина топг палласи ёстиқдан бош кўтармасимиздан қоронғи кулбаларимизни чарогон қилиб, чўккан қалбларимизга нур олиб келар эди. Шу қуёш туфайли ёруғ жаҳон борлигини ҳис қилардик. Шунинг учун, ўғлим, инқилоб бўлиб, шўролар ҳукумати қарор топгандан кейин, ўйлаб туриб уни қуёшга қиёс этдим. У ҳам қуёш сингари сахий, қуёш каби му-

рувастли ва илқ. У меҳр тўла бағрини ҳаммага очди, бахтли ҳаёт берди. Таҳқирланганларнинг қаддини ростлади, эрк берди, ҳаминша таъзимга мойил қўлларга куч бағишлади, чўккан, зардобга тўлган дилларга сурур ато этди. Хўш, печун энди мен бу қуёшга сажда қилиб талипинмай, печун унинг юзини қора булутлар галаси тўсганда қараб турай, печун? Оллоҳим ҳам, бахтим ҳам, ёруғ дунёим ҳам шу қуёш, шу заррин нурхона! Шу қуёш юзини тўсган қора зулмат булутига даҳшатли довул бўлиб ҳамла қиламан, арслон бўлиб ўкираман. Қалбимда шу қуёш меҳри бор экан, ўтга ташласа ёнмайман, ёв ўқига сира учмайман. Ҳа, бу қуёш менга шу қадар мўътабар ва муборақ! Ёшлигим мана шу тошлоқ чапгалзорда ўтди. — У атрофдаги янтоқзорга ишора қилди. — Соттибойнинг подасини ҳув анави яйловда ўтлатиб, ўзим мана шу чағиртиканаклар орасида тўнка ковлардим, ўтин йиғардим. Кечаси тонготар пахта чувирдим. Соқоли қордай кўксига тушган отам раҳматликни, бир дамгина нафас ростлагани ўтирганини кўриб, оёқларинг гўрда чиригур бой лаънати пошпаси билан тепиб ағанатганини неча бор шу кўзларим билан кўрганман.

Қалаңдарнинг ўпкаси тўлди. Энгаги титради. Ҳаяжонини Самандардан яширини учун юзини бурди. Сўнг хаста овозда сўзини давом эттирди:

— Биз чеккан азобларни ит чекмас эди, ўғлим. Наинки шундай қоронғи кечадан қутулиб, ёруғликка етганимизда, ёв бошимизга яна мудҳиш қушларни солса! Йўқ, ўғлим, бунга сира йўл қўймаслик даркор. Бу тупроқ — мен билан сенинг, бобо ва бобокалошларингнинг киндик қони тўкилган муқаддас тупроқ! Ҳув анави оромгоҳ авлодларимиз хоқини сақлаб турган азиз қадамжо! Бу тупроқ етти пуштимизга сахий бағридан емиш, бошпана берган азиз тупроқ! Унинг гарди ҳам кўзларимизга тўти!

Қалаңдар чўккалаб ўтирди. Ердан бир қисим тупроқ олиб, кўзларига сурди. Унинг лаблари шивирлади: «Шу тупроқ ҳурмати жангга кираман». Бирпас жим қолди. Ҳамхонасини эслаб, бош чайқаб қўйди. Сўнг ҳазин овозда яна сўзида давом этди:

— Ўғлим, хотин боши билан онанг жангга кирди. Менинг тинчимни ўйлаб, сеникни деб, эл-юрт тинчлигини деб жонини гаровга қўйди. Нега энди биз қараб туришимиз керак. — Ота ўзини тутолмади. Елкалари силкиниб, кўзида ёш ҳалқаланди. Самандар далда бермоқчи бўлиб ҳаяжон аралаш: «Дадажон!» дея оғиз ростлади-ю, аммо биров томоғидан ғиппа бўғиб олди пазарида. Юзлари

қизарди. Гапиролмади. Кўз ёшлари юзини ювди. Орага жимлик чўкди.

— Онангни қидириб борамиз, ўғлим!— Ота жимликни бузди.— Бирга жанг қиламиз, ҳа, ўлсак ҳам бирга бўлайлик. Бу икки ёқлама азобга ортиқ бардон итолмайман. Борайлик, ўғлим, бирга борайлик. Қўл қовунтириб ўтирадиган пайт эмас. Эртагаёқ ариза берамиз «Кўнгилли бўлиб фронтга кетаётганларга бизни ҳам қўшишлар!»— деймиз. Ҳа, ўғлим, элдан қолши марднинг иши эмас. Нарсаларингни ҳозирла, эрта қуёни билан бирга қутлур сафарга жўнаймиз, қасос жанггоҳига борамиз!

Қаландар печа кундан бери ўғлининг хаёлида кезаётган фикрларни яқуилагандек бўлди. Самандар тасаввурдаги уруш тўғрисидаги тушунча анча ойдинлашди. Кўз олдига гоҳ одам қони дарё бўлиб оқаётган жанг майдони, гоҳ пачоқланган немис каскаларию мук тушиб тутуши кўкка буруқсаётган фашист самолёти намоён бўлар, қулоқлари остида солдатларимизнинг гулдурос «Урра» садолари тинимсиз жараңлар эди.

Самандар ўзини ўнглаб олиб, отасига:

— Хўп бўлади, отажон,— деди ғурур билан.

— Яша, ўғлим!

Қаландар енгил нафас олди. Ўғлига фахр ва мамнуният билан қараб:

— Мен бирров идорага бориб ҳисоб-китоб қилиб келаман, — деди-да, шаҳдам одимлаб боғнинг пастакина бир тавақали эшигидан ҳовли томонга ўтиб, ғойиб бўлди.

Самандар уруш йиллари ота-онасидан хат-хабар ололмаганини эслаганда, бошига биров босқон билан ургандай каловланиб кетди. «Наҳотки қайтмаган бўлсалар?»— Унинг лаблари шундай дея шивирлади-ю, мушти билан беҳхтиёр эшикни ура бошлади.

Ичкаридан ҳеч ким чиқмади. Самандар эшикни қаттиқроқ муштлади. Йимжит. Сабр-тоқати тугаб, бошини эшикка тираганча қўлтиқтаёқлари билан тарақлата бошлади. Қўшни дарвозанинг ғийқ этиб очилганини эшитгач, бошини кўтарди. Ундан бошида оқ доқа рўмол, кўк чит кўйлагининг устидап бир печа ерига ямоқ соллиган пимча кийган кампир чиқиб, Самандар томон юрди. У яқинроққа келиб, Самандарга бирпас тикилгач, саломга алиқ олишни ҳам унутиб:

— Вой ўлай, сиз Самандар эмасмисиз, ўғлим?— деди қалтироқ оғозда ва унга бош-оёқ афсусланиш билан разм солди.

— Ҳа,— деди Самаидар зўрга.

— Ҳаҳ, урушийнг отгинаси ўчсин. Жаллод немис кўшпмозор бўлиб, бундай мусибатларни қайта кўрмайлик-а!— яна кампир ҳаяжон ичиди гапирди. Сўнг Самаидарни кучоқлаб, юзларидан ўпди, кўз ёшларини арта отинг ўчгур қонхўр! Қани, юра қолинг, жон болам, бу уйда ҳеч ким турмайди, бўйларингиздан холагинангиз ўргилсин, юра қолинг,— дея қўшиб қўйди.

— Нима, ҳеч ким турмайди, дейсизми? Ахир улар қани?— Самаидар ўзи истамаган ҳолда қаттиқ гапирди.

— Биз бу ерга кўчиб келганимизга беш ойча бўлди, холангиз ўргилсин, қани, юра қолинг, иссиқ чой ичиб олннг, жон болам, ҳаммасини айтаман.

— Ҳаммасини айтаман, дейсизми, холажон,— деди ҳаяжон билан ва «нимани айтасиз», дея кўрқув билан бошини эгди Самандар.

— Ҳозир айтаман, жон болам, омон қолганингизга шукур қилинг, холагинангиз ўргилсин.

Самандар бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, аммо кампирнинг кўнглини бузмаслик учун унинг раъйига қараб жим қолди. Нафасини ростлагач:

— Улар йўқмилар?— дея бояги саволни қайтарди.

Кампир Самаидарнинг уйга киришга раъйи йўқлигига қапоат ҳосил қилгач:

— Бўлмаса, сиз бир нафас туринг, мен ҳозир калитни олиб чиқаман,— дея пилдираб кетди.

Самандарнинг хаёллари остин-устин бўлиб кетган, сўнгги умид учқунлари ҳам ўчаёзган эди. Кампир эшикка калит солди. Ҳаворанг эшик очилиши билан ҳовли Самаидарни ютаман дегандай ҳувиллаб кетди. У шоналиша қўлтиқтаёғини тўқиллатиб илдам юрди. Қор уюмларидан ўтиб супанинг бир четига ўтирди. Қўлтиқтаёғи билан супанинг нариги четидаги қорни сидириб ташлаб, кампирни ҳам ўтиринга таклиф қилди. Ўзи чурқ этмай, бошини қўлтиқтаёққа суяб турган қўлларига қўйиб, тебрана бошлади. Шу топда ундан совуқ ҳам ўтмас эди.

Кампир кўз ёшларини тиёлмай сўзга киришди:

— Онангиз раҳматлик ўзингиздан олдин урушга кетган эканлар. Уруш бошланганининг иккинчи йили қоракхат келибди. Отангиз бултур Сталинградда ҳалок бўлибдилар.

Самандарнинг инграган овозига кампир ҳам ортиқ

чидаб туролмай, ҳўнграб юборди. Бирпасдан сўнг, кўз ёшларини артиб, яна сўзини давом эттирди:

— Начора, болагинам, тақдир шу экан, хафа бўлманг. Элга келган аза бу, холагинангиз ўргилсин, қалби бутун ким қолди?! Уруш узоқда бўлди-ю, зарби юракларимизни ништардай тилди, ўзимизни адою тамом қилди, холагинангиз ўргилсин. Зардоб ютдик, болагинам, зардоб! Мен ҳам уч лочинимдан жудо бўлдим, укагинамнинг беш боласи чирқираб қолди. На илож. Қолганларга тўзим берсин, холагинангиз ўргилсин. Бу отинг ўчкур уруш қайси хонадонни қақшатмади?!

Кампир бир нафас жим қолди. Унинг ғам-ғуссадан хиралашган кўзларидан тинмай ёш оқарди. Кўз ёшларини тиёлмаганидан «ҳозир», деб ўрнидан туриб кетди.

Ёлғиз қолган Самандар атрофга қаради. Бўм-бўш ҳовли ютаман дейди. Ўрнидан турди. Ичкаридан сим билан маҳкамлаб қўйилган боғ эшикни очиб, ўша ёққа ўтди. Ўзи ўтқазган олмалар бўй чўзиб ёп-атрофга шохлапти.

Қордан марварид таққан юрдулар унга таъзим қилган каби эгилиб турар эди. Самандар боғ этагидаги анҳор бўйига бориб, сувга тикилиб қолди. У ҳамон шовиллаб, аллақаяёққа шошиларди. Самандар бошини кўтарди. Қорли чўққилар қуёш нурларида жимирлаб, кўзини қамаштирди. Атрофга разм солди. Қоронғи қиш кунини мунаввар этиб қуёш ҳаммаёққа баробар ёғду таратар эди. Қулоғи остида отасининг сўзлари жарапгладди: «Шу қуёшгина барчага баробар боқарди. Шу қуёшгина тонг палласи — ёстикдан бош кўтармасимиздан қоронғи кулбаларимизни чароғон қилиб, заъфарон юзларимизга ёғду, чўккан қалбларимизга нур олиб келар эди. Шу қуёш тугайли ёруғ жаҳон борлигини ҳис қилардик. Бу қуёш менга шу қадар мўътабар ва муборак!»

Самандарнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Бейхтиёр отасининг сўзларини шивирлаб қайтарди: «Оллоҳим ҳам, баҳтим ҳам, ёруғ дунёим ҳам шу қуёш, шу заррин пурҳона». Бирпас туриб яна шивирлади: «Хўш, нечун элди меп бу қуёшга сажда қилиб талпинмай, нечун унинг юзини қора булутлар галаси тўсганда қараб турай, нечун?!»

Самандар бетоб одамдай бўшашди. Аммо лаҳза ўтмай унинг билакларига куч йиғила бошлади, кўзлари отасининг шу сўзларини эшитган дамдагидай чақнаб, тоғ чўққиларига қадалди. Назарида юрагидан айланиб чиқаётган қон томирларига сиғмаётгандай эди. Аллақан-

дай сеҳрли бир куч зўр бериб унга далда берар, «сеи ҳамма нарсага қодир бўлишинг керак», деган сизгари қўлларидан етаклар эди.

Самандар тоғ чўққиларига чиққудай бўлиб, олдинга қараб икки-уч одимлаган эди, қор устига гурсиллаб, йиқилди. Хаёл ичиди қўлтиқтаёқсиз юрганини эслаб, ўришдан турди-ю, ўйлашиб қолди. Йўқотган нарсасини топган каби жилмайди, яна қўлтиқтаёқсиз юрмоқчи бўлиб бир қадам қўйган эди, юзтубан ағанаб чипқирди.

Дастурхон билан чой кўтариб, дарвозадан кириб келган қўшини кампир шоша-пиша овоз чиққан томонга югурди. Ердан минг азоб билан кўтарилаётган Самандарни кўриб: «Сизга нима бўлди, болагинам, холагинангиз ўргилсин, тура қолинг», дея унинг икки қўлтиғидан жон-жаҳди билан кўтарди.

— Ташвишлапманг, холажон, зиёнсиз, бир оз сийпап-чиқроқ экан, ҳозир,— дея дардини ичига ютиб, ўришдан турди.

Унга оғриқ ҳам, совуқ ҳам сира таъсир этмас, ниманидир ўйлаб хаёл билан: «Албатта шундай бўлади», дея ғўлдираб қўярди.

Кампир ҳайрон бўлиб: «Нима бўлади, ўғлим?» деб сўраганда ҳам Самандар овоз чиқариб, барала шу сўзларни қайтарди. Ҳеч нарсани тушунолмаган кампир Самандарни чойга чақириб, елкасини қисганча ҳовлига ўтган эди, қўни-қўшинилар бирин-кетин кира бошлашди. Кампир илдам бориб, катта уй эшигини очди. Хонхатанни ўртага қўйиб, жой ҳозирлади.

Кечгача ҳовлидан одам аримади. Келганлар бирпасгина ўтириб, Самандарда ҳол-аҳвол сўрашар, уни юпатган бўлиб, кўнглини кўтаришар, сўнг ўринларини бошқаларга бўшатини учун фотиҳага қўл кўтаришар эди.

Шундай қилиб, кечгача Самандарнинг ўйлашга фурсати ҳам етмади. Кечга яқин кўришга келаётганлар ҳам анча сийраклашиб қолганда, Самандарнинг юраги сиқила бошлади. У кимнидир кутар, келганлар орасида уруш йилларида ҳам қалбига ҳамиша қўр солиб турган Зумрад йўқлиғидан ўкинар, дарвозага нигорон кўзлари соғинч билан термилар эди. Йўқ, Самандарнинг ортиқ бардоши қолмади. У ўришдан туриб, кўча эшик томон юрди. Дарвоза ҳалқасига қўл узатар экан, яна ўйлашиб қолди: «Қаёққа бораман, уни қаердан қидираман?» Уз-ўзига берган бу саволи қалбини изтиробга солди. Бир ёқдан Зумрадни илҳақ бўлиб кутиш, иккинчи ёқдан дийдор кўришмай дом-дараксиз йўқолган ота-онани эслаш уни

эзпб юборди. Бутун оғирлигини қўлтиқтаёқларига ташлаганча боши эгилди-ю, ўзи ҳам ҳўнграб юборди. Урушга кетиш олдида Зумрад билан бўлган учрашувлар худди кечагидай кўз олдида жонланди.

Кўн тиккага келган, аммо иссиқ баданини кўйдирмас эди. Самандар боғлари этагидаги анҳор бўйида ўтирарди. Майини эсаётган шабада Самандарнинг сочларини тўзгитиб, елкаси оша очиқ қолган эшик томон шошиларди. Унинг хаёлчан кўзлари тоғ бағридаги арчазорга қадалди. Виқор билан турган тоғ этаклари асрий гилам тўшалган каби кўм-кўк. Қани энди шу ажиб боғистонда роҳатланиб ағанаб ётсанг.

Кўнглидан ўтган бу фикр уни бутун вужуди билан ўша кўкаламзор томон етаклади. Табиат гўзаллиги йиғитни тамомаи ўзига мафтун этди. Қалбидаги ташвиш ва аламлар бу гўзаллик олдида бир дақиқа бўлса-да, чекинди. Уни ёқимли бир туйғу қамрай бошлади. Қимнидир кўмсаган каби ёнига қаради. Қувончдан чақнаган кўзлари олдида ўша назокатли қиз намоён бўлди. Бу чиндан ҳам ўшани ёки шунчаки хаёлий бир қиз сурати-ми? Самандар бунисини аниқлаб олишга ожиз эди. Хаёлида жонланган қиз қиёфасини яна эслай бошлади. Йўқ, аниқ бир сурат кўролмади. Йимирлаб турган денгизми, йўқ, осмонми, йўқ, ҳарир парда, яна тўғрироғи, қордай оипоқ булутлар ичида элас-элас қиз тимсоли кўринди-ю, шу заҳоти гойиб бўлди. Юраги гупиллаб уриб кетди. У ҳарчанд уринди, аммо қиз суратини аниқ тасаввур етолмади, кўз олдида сарықомат, кўзлари шаҳло, ўзига чорлаётган қайрисма камон қошлару, табассум қилиб турган хушчеҳра пайдо бўларди-ю, тунги чақмоқдай ўша заҳоти йўқолар эди.

Самандар анҳор бўйидаги дўнгликка ўтириб ўйлай бошлади. Охирги имтиҳонга кириб кетаётганида, зина олдидаги учрашувни хотирлади. Зумрад оқ шойи кўйлақда эди ўшанда. Йўлақдан бурилиб, энди зинага чиқаман деганда, Зумрадга дуч келиб, унинг қўлларига тегиб кетди. Самандар қизнинг иссиқ пафасигача ҳис қилди. Тўхтаб, бошини кўтарди. Шаҳло кўзлар аразлагандай қарашма билан боқиб турарди. Шу қарашдаёқ йиғит қалбини така-пука қилиб юборди. Самандар қизнинг буғдойранг юзининг аллақаерида, ҳа, чап кўзи остида хол кўрди: қирра бурни ва чиройли узун бўйни баланд қоматига мослаштирилган сингари мутаносибликни сақлаб турар эди. Йиғичка бармеқлари мумдан ясалган каби ялтирлайди.

Самандар кўзини олиб қочди. Қулоғига қизнинг ёқимли овози чалинди:

— Фермага борган кунимиз йўқ эдингизми?

Бу ёқимли овоз Самандарни гўё аллалади. У мувоzzатини йўқотаёзди. «Нима дедингиз?» — деганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Қиз қаҳ-қаҳ отиб кулганича ғойиб бўлди. Самандар зипа панжарасини ушлаганча, аввал юқорига, сўнг йўлак томонга қаради. Йўқ, Зумрад ғойиб бўлган эди.

Шу бир лаҳзалик учрашув Самандарнинг бутун борлигини остин-устин қилиб ташлади. Қулоқларига гап кирмас, кўзи атрофидаги нарсаларни илғаб ололмас эди. Еру кўк гир айланар эди. Деворга суяниб қолди. Самандар кўз олдида фақат қиз сурати намоен бўлиб, қулоғи остида унинг гоят ёқимли овозигина жараңлар эди.

Бу Самандарнинг қиз билан биринчи учрашуви эди. Зумрад ундан бир синф қуйида ўқирди. Самандар пегадир бутун мактабдаги қизлар ичида фақат уни ёқтирар, назарида бундан оқила ва гўзал қиз йўқ эди. Бу меҳр Самандар қалбидан кун сайин мустаҳкамроқ ўрни олди. Бора-бора у Зумрадни кўрмаса, ўша кунни алланарсасини йўқотган каби қарахт ва сўлгин бўлиб юрар, одамлар билан ортиқча гаплашгиси ҳам келмас эди.

Иккинчи марта эса Самандарда Зумрад билан албатта учрашиш, унга урушга кетаётганини айтиб, хайрланиш истаги туғилди. Лаҳза ўтмай, бу истак заруратга айланди. Аммо нима деб учрашади? Ахир Зумрад у билан бирор марта бамайлихотир ўтириб гаплашгани, дилидагини ёзгани йўқ-ку! Наҳотки ўша сўзсиз учрашувлар қиз қалбида унга нисбатан муҳаббат туйғусини туғдирган бўлса? Шунчаки мактабдошлик муносабати бўлса-чи? Яхшилаб таибеҳини берса-чи?

— Йўқ, ундай қилмайди! — Самандарнинг лаблари шивирлади. — Унинг меҳрини ўша шахло кўзлари ошкор этиб қўйди. Наники энди, эртага муқаддас жангга кетаётганимни билиб туриб туйғуларини яширса?!

Самандарнинг боши қуйироқ эгилди. У яна ўша зипадаги учрашувни хотирлади. Аллақайқдан совуқ пабада келгандай этлари жимирлади, сесканиб кетди. Икки тирсагини тиззаларига тираб, ўрнидан турмоқчи бўлди. Кимдир елкаларидан босиб турган каби мажоли йўқ эди. Бошини кафтлари орасига олиб силади. Қанча ўтирганини билмайди. Қуёш елкаларини қизитаётганини сезиб, ўрнидан турди. Икки-уч одимлаб юрган эди, эшикдан қўшнисининг кичкина қизи контоғини ўйнаб

кириб қолди. Самандар бу Ғавқуллода воқеадап қувониб, мийиғида қулди-да, боғ эшикдан энгашиб ўтди. Қўшни қизчани қўлидан етаклаганча шошилиб кўча эшигини очди.

У севгилисиникига боришга қарор қилган эди.

Зумрадларнинг ҳовлиси бояғица Самандар қирғоғида турган анҳорнинг нариги томонида бўлиб, у ҳамиша олтиндай товланиб турадиган ҳусайни ва шивирғони узумлари билан машҳур эди. Ҳовлисига ток ўтқазини ниятида бўлганлар шу хонадондан қаламча олар эдилар.

У ҳам Самандар сингари онланинг ёлғиз фарзанди эди. Аммо шунга қарамай, сўяги меҳнатда қотган, баҳорда новдаларни кўтариш, кейинчалик хомток қилиш ва ҳашаротдан асраш унинг зиммасида эди. Зумрад бу ишларни меҳр ва иштиёқ билан бажарар, бу билан шу хонадондан чиқадиган узумлар таърифига боқий умр бағишлаётганидан ич-ичидан қувонар эди.

У одатича ток зангларини кўздап кечирди. Сўнг ариқчадан ҳатлаб, энди ҳовли саҳнига чиққан эди, оёғи остига тап этиб бир нарса келиб тушди. Нима тушганини ҳам аниқлашга улгурмай, кўчадан кетма-кет бола йиғиси эшитилди. Қиз таажжубланиб ерга қаради. Кўзи кочтоққа тушди. Ён-атрофдаги ҳовлиларда кичик бола йўқлигини ўйлаб, ҳайрон бўлганча, яна кўча томонга қулоқ солди. Энди бояғи йиғи овози анча яқиндан, назарида худди дарвозалари тагидан эшитилгандай бўлди. Тўпни олди-ю, югуриб бориб кўча эшикни очди.

Эшик олдида йиғлаб турган қизчани кўрди. Тўпни унинг қўлига бериб, икки юзидан ўпди, сўнгра кўтариб олди:

— Сен кимми қизисан, уйларишг қаерда? — деб сўради.

Қизча энтика-энтика кичкина қўллари билан ҳавога ишора қилган эди, Зумрад ўзини тўхтатолмай, кулиб юборди ва: «Вой, осмон қизиман дегин», дея унинг жажжигица бурнини беозоргица чимдиб қўйди.

Девор папасида турган Самандар бу мафтункор овозни эшитиб, аъзойи бадапини титроқ босди. Ҳатто юраги дов бермай, чиқиндини ҳам, чиқмаслигини ҳам билмай турганида, яна қулоғига ёқимли овоз чалинди:

— Ким билан келдинг?

Самандар ортиқ чидаб туролмади. Секин девор ортидан чиқиб, дарвозага яқинлашди.

Саросимага тушган уй эгаси бир Самандарга, бир қизчага қараб қолди. ~~Сўнг қизча Самандар~~ билан келганини

Фахмлаб уни бағрига босди. Аммо бу қилмишидан уялган сингарни шу заҳоти ерга боқди.

Бу билан у ўзини Самандарга янада яқинлаштиргандай, қалбидаги шиҳоний туйғунни ифода этгандай бўлди. Самандар ҳаяжон ичида қизга бош-оёқ рази солди. Оёғида орқаси қирқиб ташланган шинпак. Эғнидаги ҳаворанг чит кўйлаги унинг ҳуснига яна бир ҳуси қўшгандай эди. Офтобда юрганидан анордай бўртиб турган рухсори, хиёл тўзгига сочлари уни афсонавий бир малак суратига кiritган эди.

Самандар узр оҳангида:

— Сизни овора қилиб қўйганимиз учун узр. — Ийманиб ер чизди.

— Ҳечқиси йўқ, ўзим ҳам ёлғиз уйда сиқилиб, тоқларга қараб юрган эдим.

Қизнинг бу сўзлари Самандарга апча далда берди. У яқинроқ келди-ю, аммо қизнинг кўзларига тик боқолмади.

— Эртага кетаётган эдим... шунга...

Самандар дудуқланди. Қиз ҳаяжонланди.

— Қаёққа?

— Урушга.

— Урушга?!

У бу сўзларни шу қадар ўқинч, ажабланиш билан айтдики, Самандарнинг кўзлари ёшланди. Юрагининг аллақаси жиз этди. Бошини кўтариб, ўзига қадалган шаҳло кўзларга тикилди. Гапга ўрни қолмади. Гўё қиз саволига жавоб олса, Самандардан ҳозир ажралгудай, йигит эса шу оромбахни дақнақаларнинг узилиб қолишидан кўрқиб, индамас эди. Шаҳло кўзлар ҳам илк бор Самандарга ошқора қаради. Йигит беозор кўзлари нимадандир ғамнок бўлиб ерга боқарди. Мўйлови энди сабза урган. Шиҳоят, қиз назик қўлларни кўрганда: «Йўқми ярамакми?» — деб кўнглидан ўтказди-ю, унга раҳми келгандай бир хил бўлиб кўзини олиб қочди. Аммо шу заҳоти Самандарни камситиб қўйгандай бу ўйларини қувди. Яна бир бор Самандарга тик боқди. Энди Самандар ҳам қизга гурур билан қарар эди.

Қизнинг юзи тундлашди. Кўзлари маъюсланди. Унинг қизчани қучоқлаб турган қўллари сирғалиб пастга тушди. Ерга тушиб олган қизча бу жимликнинг сабабини тунуполмай, пилдираб бориб, Самандарнинг оёқларини қучоқлаб олди.

Қиз ҳамон ўзини босолмас, пажалари билан юзини тўсди. Самандар ортиқ чидай елмади. Қиз томон қадам қўйиб, ҳаяжон ичида уни юнатди.

— Хафа бўлманг, Зумра ҳон, мен албатта қайтаман!
— Ишонаман...

Зумрад шундай деди-ю, ўзини тутолмади, пиқиллаганича ҳовлига кириб кетди...

Самандар оч жигаррашг дарвозага тикилиб қолди. Бирдап-бир кадрдон кишисидап бир умрга ажралаётган каби эди. Шу шахло кўзлар туфайли ўтга киришига ҳам тайёр эканини яна бир бор қалбан ҳис этди. Дарвозага яқинроқ борди. Ичкаридан ҳар замонда бўғиқ йиғи овози эшитилар, ҳаммаёқни юракни сиққудай сукупат қоплар эди.

Самандар дарвозадан узоқлашди. Қўшни қизи индамай унга эргашди.

Бу учрашувнинг ширпи онлари уни ҳамон ҳаяжоплантирмоқда эди. Кўзлари ёшланди. Уруш йилларидаги ҳижрон, висолга интилиш уни ҳолдан тойдирди. Энди бир шаҳарда, бпр осмон остида туриб севгилиси билан учрашолмаётганини ўйлаганда бутун вужуди ўт бўлиб ёнди. Қатъий бир қарорга келиб, дарвозани очди. Кўча нимқоронғи, йўловчилар ҳам анча сийраклашган, қор изғирини уларни уй-уйларига олиб кирган эди. Унда-мунда ўтаётган йўловчи машиналарнинг фараларидан ялт этиб таралаётган ёғдугина Самандарнинг хаёлларини бўлиб, лаҳза ўтмай олислаб кетарди. Самандар қўлтиқтаёқларини дўқиллатиб илгарилаб борар, шамол тугмаланмаган шипелининг барили кўтариб, ҳамла қилганда ҳам у парво этмас эди. Самандар назарида ҳозир на ўзи ўғиб бораётган кўча, на балад-наст иморатлар, на изғирин, на қор бор эди. Хаёлида ёлғиз севгилиси ҳукмрон эди. У бўй-басти билан жонланиб, чорларди. Аммо кўнглининг султони булутлар орасига кириб ғойиб бўлгандай кўк гумбазига сингиб кетар эди. Самандар ҳамон илгарилар, олдидан шу заҳоти чиқиб келаётган каби антикар, қулоғига ҳеч нарса кирмас, қўлтиқтаёқларининг тақ-туқи ҳам гапини келтириб ижирганиб қўяр эди. Мана, ниҳоят Зумрадлар кўчасига етди у. Тўхтаб нафасини ростлади. Ҳозир кўча бошида Зумрад тургандай Самандар баттар ҳаяжонланар, нафаси етмаётгандай, оғир хўрсиниб, ютиниб қўяр эди. Яна беш-олти қадам илгарилади. Бу ердан Зумрадларнинг дарвозаси барала кўриниб турар эди. Самандар унга суқланиб боқди. Сўнгги бор шу дарвозанинг ичидан Зумрадининг бўғиқ йиғи овозини эшитганини, сўнгга ушнинг ҳалқасидан ўпиб, видоланганини хотирлади. Юраги баттар ҳовлиқди. Қўллари қалтирай бошлади. Яна икки қадам ташлаб, тўхтади. Ортиқ яқинлашишга юраги дов бермади. Ҳали билан юзма-юз туриб, унга тик боқиндан қўриқма-

ган киши Зумраднинг номини эслашнинг ўзидаёқ қалби зир титрар, бунинг боисини ўзи ҳам тушуниб етмас эди.

Самандар яна бир қадам қўймоқчи бўлиб, қўлтиқтаёқларини кўтарганда, бехосдан орқа томондан кимдир келаётганини сезди. Гуноҳ қилиб қўйган одамдай юраги орқасига тортиб кетди. Қайрилиб қаради-ю, шошилганидан ўзини йўқотаёзди, кўз олди аввал жимирлашиб, сўнг хираланди. Кўча бошидан Зумрад бир йигит билан шу томонга қайрилди. Самандар тикилиб қаради. Энди кўз олдини хира парда тамоман тўсиб қўйгандай ҳеч нарса ни кўрмай қолди. Тўқ қизил қўйлакнинг этагинигина араш илғаб олди-ю, у ҳам туман ичига кириб гойиб бўлди назарида. Самандар йигит ёнида Зумрадни аниқ кўргандай бўлди. Аммо бунга қатъий ишонч ҳосил этиш учун ўзини йўлакдаги симёғоч панасига олиб, яна тикилди. Дафъатан қараган одам лишиллаб ёнаётган лампочканинг хира ёғдусида Самандарни ташмас эди. Самандар эса кўзларини кўчадан узмас, дақиқа ўтмай даҳшатли бир воқеа содир бўладиган каби калта-калта нафас олиб турар эди.

Йигит алланималарни аёлга тушунтирар, гоҳ ялпичоқ овозда илтижо этар, гоҳ киноя билан сўзлаб, юзини бурар эди. Бу ҳолни кўрган Самандарнинг қалбига гулгула тушди. Аёл симёғочга яқинлашгач, қадами секинлашгандай бўлди. Самандар бошини кўтарди. Ҳа, дарҳақиқат, симёғочга яқинлашган аёл бирпас туриб қолди. Самандарнинг нафаси ичига тушиб кетди. У энди ҳеч нарса ни кўрмас, қоронғилик ичида аёл қиёфасигина жонланиб, яна гойиб бўлар, ёнидаги йигитнинг ялпичоқ овози қулоғи остида жаранглаб, бағрига ўт ёқар эди. Бутун кучини тўплаб, аёл томон икки қадам ташлади. Аммо аёл нотаниш кимсага яна бир бош-оёқ разм солди-ю, пошналарини шиддат билан тақиллатиб, узоқлашди. Бу ҳодисадан таажжубга тушган йигит ҳам унга бош-оёқ бир қараб олиб, сўнг яна аёлга илашиб, алланималарни маъқуллай бошлади. Унинг овози борган сари узоқлашиб, ниҳоят, тўсатдан тинди-ю, аммо қулоқлари остида кучли повқин кўтарилган каби гангит қолди. Бир оз ўзини босиб, ғамгин кўзларини аёл кетган томонга қадади. «Нечун? Наҳотки, адашган бўлсам?» Кўнглидан ўтган бу саволга жавоб тошиб улгурмай, аёл Зумрадлар эшигига кириб гойиб бўлди. Самандар маст одамдай гандираклаб, бир-икки қадам ташлади. Қўлтиқтаёқлари унга итоат этмай чалқаша бошлади. Турган ерида михлангандай ерга қаради. Энди ҳеч нарса ни идрок этолмас, вужуди ҳамон ўт ичида ёнар, яна бир меҳрибон ва мулис кишисидан

умрбод ажралгандай тўлганар эди. Шу ҳолда қапча турганини билмайди. Юлдуз учди, унинг ёғдуси уфққа бориб ёйиб бўлди. Бу ўтли чизиққа тикилиб, кўнгли алланечук бўлиб кетди. «Юлдуз учини яхшилик аломати эмас», дегувчи эди бувиси унга. Бирпас юлдузлар чаманига разм солиб турди-да, сўнг маъюс уйга қайтди. Унга ҳамон Зумрад ҳақидаги ўйлар тинчлик бермас, энди у ўзини койир эди. Ниҳоят, ҳаворанг эшик олдига келиб тўхтагач, Зумрад билан қайтиб учрашмасликка, ўзи келган тақдирда ҳам унга ён бермасликка қарор қилди-ю, бир оз тинчиди... Шу билан Зумрадни ўзидан йироқлаштиргандай, унга тамома бегона одамдай бўлиб қолди. Энди Зумрад ҳақидаги ўйларини аёвсиз қувар, унга яқинлашишга, севги пэхор этишга ўзини тамома ҳақсиз сапар эди. «Ахир, Зумрад унинг қўлтиқтаёқларини кўриб кетди-ку! Бунинг устига у ёлғиз ҳам эмас эди. Нега энди у бу позик шорани тушунмаса?!»

Ичкарига кирди. У шу қадар ҳаяжонланган эдики, уйга кириб, ўзини кўрпача устига ташлаганини ҳам сезмади. Эшикдан келган овозни эшитгандан кейингина ўзига келди. Йўл ҳоврида ўрнидан турди. Бу қадрдон дўсти Абдушукур эди. Унинг овози ҳам деярли ўзгармабди. Қўлтиқтаёқларига таяниб, дўстининг истиқболига пушилиб чиқаётган эди, Абдушукур икки ҳатлаб уйнинг ўртасига келди. Қучоқ очиб, Самандарни бағрига босди, юзкўзларидан ўпиб, секин кўрпачага ўтқазди.

— Эсон-омон бормисан, дўстим Саман, келганингни ҳозир эпитсам бўладими? Ишни ташладиму чопдим. Кечроқ йўқлаганим учун мени кечир, оғайни, сира билмаман-а! Наҳотки бирон киши айтмаса-я!

— Ҳечқиси йўқ, — дея Самандар дўстини хижолатдан чиқариш учун яна бояги сўзини қайтарди. У қапчалик ҳаяжонланаётган бўлмасин, Абдушукур олдида сир бой бермасликка, ўзини босишга ҳаракат қилиб: — Ўзинг эсон-омон келдингми, кампирлар тинчми? — деди осойишта овозда.

— Кўриб турибсан, отдайман, — дея Абдушукур хиёлчап қўлига ишора қилди. — Уйдагилар ҳам тинч.

Самандар дўстининг чап қўли тирсақдан насти йўқлиги кўриб, нафаси ичига тушиб кетди.

— Қачон? — деди у кўзларини катта-катта очиб.

— Урушининг учинчи йили. Ке, қўй, умас-бумас, пешонамизда бор экан-да, оғайни.

— Эҳ, биродар, биродар, пешонамизда бор экан, дейишининг ўзи бўладими? — Самандар яна бир нарса демоқчи

бўлди-ю, ammo сирни ошкор этиб қўйишдан тўчиб, па-
фасини ичига ютди.

— Бошқа нима ҳам дердим, — деди Абдушукур дўс-
тининг бу ҳолатига эътибор бермай.

— Тўғри, — деди Самандар дурустроқ сўз тополмай
ва ўйчан кўзларини Абдушукурга тикиб, шпвирлади:
«Пешонамизда бор экан, бошқа нима ҳам дер эдик».

Абдушукур дўстини бу қадар паришон ҳолда кўриб,
ҳайрон қолди. Унга бош-оёқ разм солди. Чўлоқ оёқлари-
га кўзи тушиб:

— Қачон яраладинг? — деди изтироб ичида.

— ...Эрта баҳорда. Ғалабага сапоқли соатлар қолган
эди, — дея вазмин сўзлай бошлади Самандар, — оғриқ-
нинг зўридан ииграб, кўзимни очсам, госпиталда ётган
эканман. Эсимда, қуёшнинг заррин нурлари ошқоқ чой-
шабда мавж уриб жимирларди. Хона сокин. Девор соати
чиқиллагани қулоғимга кириб, ўша ёққа қараган эдим,
ҳамшира қизга кўзим тушди. Ўрнидан турмоқчи бўлиб,
тирсақларимни каравотга тираб, бошимни энди кўтарган
эдим, ҳамшира қиз чаққонлик билан келиб елкамдан
босди. «Тинчланинг, сиз ҳозир қимирламаслигингиз ке-
рак», дея мени қайта ётқизди. Қизнинг мулойим ово-
зи мени анча тинчлатирди... Ҳамма нарсани унутдим.
Кўз олдимга худди шундай оппоқ халат кийган онам кел-
ди. Жон аччиғида кўзимни юмдим. Ammo негадир шу топ-
да аёл қиёфасини япа ва япа кўргим келиб ҳамшира
қизга қарадим. Очигини айтсам, энди Зумрадин эслар
эдим. Ҳамшира қиз кўзларини мендан олиб қочди. Юра-
гим алланечук бўлиб кетди. Унинг безовталанишидан
шубҳаланиб, шоша-пиша тиззаларимни пийнасладим.
Жойида. Қўлларим пастроққа тушди-ю, қотиб қолдим.
Назаримда рангимда қон қолмаган эди. Қўлларим муз-
лаб кетди. Оёқларимга тикилиб туриб, ҳўнграб юбордим.
Менинг чинқиришимга ҳамшира ҳам бардош беролмади
шекилли. Дераза ёнига бориб турди. Анчагача унсиз
ётдим. Каравот пружиналаригина гижирлар эди. Мен
ичимдан тўлқиқланиб келаётган йиғини зўр бериб босар
эдим, ammo бутун гавдам безгак тутгандай силкинар
эди.

Ҳамшира қиз бир оз ўзига келгач, намли кўзини ар-
тиб, стакада сув тутди ва сениқ овозда:

— Тинчланинг, ўртоқ лейтепант, маша бу сувдан бир
қултум ичинг-а! — деб бўйнимга қўл солиб кўтарди.

Мен тамоман дармонсиз, мажолим қуриган эди. Нур-
сизлашган кўзларим атрофга бефарқ боқарди. Кўзим очи-

гу, ҳеч нарсани кўрмас эдим. Истар-истамас сувдан бир-икки ҳўпладиму, яна ўзимни ёстиққа ташладим. Кўзим-дап тинмай дув-дув ёш оқар эди.

— Сизни жуда мард йиғит дейишган эди-ю, — деди ҳамшира қиз нйманлибгина қора кўзларини менга тикиб.

— Ҳа, айтишга осон, «мард йиғит» дейишган эмиш, — дедим мен унга киноя билан. — Оёқдан ажралиш мардлик эканлигини биринчи бор сиздан эшитяпман, — деб қўшиб қўйдим яна. — Назаримда, бу билан ҳам ҳовурим босилмади. — «Мардлик эмиш», — яна шивирлаб қайтардим. Сўнг гўё оёқларимни шу ҳамшира кесиб ташлаган сингари юзимни ундап терс ўгириб олиб, индамай ётдим.

Ҳамшира қиз бошқа сўз айтиш ортиқчалигини сезиб, жим қолди. Бирпас туриб, пешонамга ҳўллаган латта қўйди. Бир оз енгил тортдим. Ҳамширага қараб:

— Қачон? — дедим анча мулојимлашиб, аммо саволимга жавоб эшитишдан ҳам чўчиб, кўзларимни чирт юмиб олдим.

— Кеча, — деди ҳамшира бўғиқ овозда.

— Наҳотки иккала оёқни ҳам кесинса! Лоақал бит-тасини бўлганда ҳам...

Шундай дедиму, томоғимга бир нарса тикилгандай таширолмади қолдим.

— Иложи бўлмади, — ҳамшира қиз мени тинчлантиришга ҳаракат қилиб, тушунтирди. — Ҳаётингизни сақлаб қолиш зарур эди.

Мен бир оз ўзимга келиб:

— Ахир мен шофёрман. Икки оёқсиз нима иш қиламан? — дея маънос кўзларимни яна ҳамширага тикдим.

— Олдин соғайинг-чи, уёғи бир гап бўлар, — деди у паст овозда.

Ундап бошқа ҳеч нарса сўрамадим. Хаёлимни яна Зумрад банд этди. Энди сира ўйламасликка қарор қилиб, кўзларимни шифтга қададим. Йўқ, бирин-кетин хотирамга келган воқеалар менга тинчлик бермай, хаёлимни пармалар эди. Қандай яраланганимни хотирладим.

Рейхстагга ҳужум бошлашга ярим соат қолган эди. Шу пайт кўчанинг фарб томонидаги девор тагида икки қизча тентираб юрганига кўзим тушиб қолди. Автоматдан ўқ узилди. Болалар йиқилишди-ю, яна оёққа туришди. Сира чидаб туролмадим, немис тўп ва миномётлари дўлдай ўқ ёғдираётган ибодатхона томонга отилдим. Бузилган бино деворидан пусиб турган қизларга энди

яқинлашган эдим, гумбурлаган овоз эшитилди. Орқамга қарамай, эмаклаб бориб икки қизни қўлтигимга олдим. Уларни яқин-ўртадаги бирор бинога олиб кириш керак эди. Кўча юзидаги бино томон чопдим. Болаларни бино эшигига энди киритган эдим, яна бомба портлади. Мен ер бағирлаб қолдим. Бир оз ўзимга келиб, амаллаб эшиккача эмаклаб бордим. Кўзимга қўрқувдан дир титраётган болалар элас-элас кўринди-ю, шу заҳоти ўзимдан кетдим...

Самандар Абдушукурга тикилиб, бирпас жим қолди. Сўнг оғир хўрсиниб:

— Мана шупақа гаплар, оғайни, — деб қўшиб қўйди. Бир нимани эсидан чиқариб қолдиргандай қошларини чимирди: — Шу бўйи госпиталда олти ойдан зиёдроқ ётдим. Москвага келгач, мен бир ойлик дам олиш уйига жўнатишди. Ундан чиқиб тўғри буёққа қараб йўл олдим. Аммо оёқ қолиб кетди.

Самандар маъюс ерга боқди.

— Қалбимиз бутун бўлсин, дўстим, қалбимиз. Ҳа, бутун қалб билан тоғни толқон қилса бўлади. Аммо қўлоёқ бутуну, қалб қалтис бўлса, ана унда аҳволингга вой. Қалтис қалбли одам нима-ю, ташландиқ нима? Иккиси бир гўр. Кўксимизда уриб турган қалбимиз ҳаминша тоза бўлсин, лат емасин, оғайни, қолгани мен билан сенга чўт эмас.

— Ўша-ўша файласуфсан, Абдушукур, сира бўш келмайсан. Ҳамма гапга сенда жавоб тайёр-а!

Об дар кўза-ю, мо ташна лабон мегардем,
Ер дар хонаю, мо гирди жаҳон мегардем,—

деган экан шоир.

— Бу нима деганинг?

— Бу менинг эмас, шоирнинг шу деганики: «Сув кўзада-ю, биз ташналаб юрамиз, ёр уйда-ю, биз жаҳон кезамиз». Уқдишми, оғайни, ахир сўз ўзимизда бўлгач, уни бировдан қарз олиб ўтирадимиз?

— Яша, бушга ҳам гап топдинг.

— Сен келиб, яна бағрим бут бўлди, энди биргалашиб тонамиз, Саман, нима дейсан?

— Нима дердим. Сенинг айтганингни икки қилиб бўладими, Абдушукур. Хўп-да! — Самандар ички изтиробини мумкин қадар босиб шундай деди-ю, сўнг гапни бошқа ёққа бурди: — Қаерда ишляпсан?

— Бешинчи автобазада диспетчер. Сен ўзинг нима иш қилмоқчисан?

— Ҳозирча ҳеч нарса. Аммо нима бўлса ҳам машина рулига ўтиришим керак, Абдушукур, билдингми?!

— Ахир...

Абдушукур сўз бошлади-ю, аммо тил чайнаб қолди, Самандар илиб олди:

— Оёгинг йўқ-ку, демоқчимидинг? — энди Самандарнинг юзида дард ва алам кўпчиб чиққандай қизариб Абдушукурга юзланди.

Абдушукур бу ноқулай вазиятдан қутулиш учун:

— Йўқ, ундоқ эмасу, аммо чарчагансан, дам олсанг бўларди, демоқчи эдим.

— Инкор этма, шундай демоқчи эдинг, бунп ўзим ҳам биламан, қийин, аммо ўзинг боягина гапирдинг, — Самандар Абдушукурга қалбини ишора қилди, сўнг: — Биласанми, Абдушукур, — дея сўзини давом эттирди: — Одам ҳаётда бирор мақсадни кўзлаб, ўша мақсади йўлида курашмаса, ҳаёт унинг пазарида қандайдир муж-мал, маъносиз бўлиб туюлади. Мақсаднинг аниқ бўлса, курашсан, интилсан, хуллас, излаганингни тонмай қўй-майсан. Мақсадсиз ҳаёт кечирган одамнинг ҳоли биё-бонда адашиб, тинка-мадори қуриган йўловчидан фарқ қилмаса керак, деб ўйлайман. Балки ундан ҳам баттар-роқдир. Пегакни, йўловчи ҳар ҳолда йўл излаб тептирайди. Мақсадсиз одам нима иш қилади? Бундай одамдан кимга қандай наф тегади?

— Наф дейсанми, қўрқмай зиён деявер. Ҳа, оғайни. Бундай одамлар бошқаларга ҳам халақит берадилар. Ўзлари ишламайдилар, ишлаган одамнинг устидан иғво қилиб, шу билан жон сақламоқчи бўладилар.

— Ҳа, улар шунга ўрганган. Бошқача ҳаёт кечирин улар учун гайритабиий кўринади. Бинобарин, бундай одамлар амаллаб кун ўтказиш учун ўзларини дуч келган чоҳга ураверадилар, бу йўлда бошқаларга зиён етказишлари мумкинлигини ҳатто ўйламайдилар ҳам, — Самандар бирпас ўйлашиб қолди, сўнг ўша маънос овозда сўзини давом эттирди: — Биласанми, Абдушукур, мепим-ча, айрим кишилар ҳуқуқларини яхши таниб олганлару, аммо бурчларини унутиб қўяётганга ўхшайдилар. Ўзлари учун нимакин лозим бўлса, сира уялмай-петмай талаб этадилар. Аммо зиммаларидаги вазифани бажаришга келганда ланг.

— Ҳа, Саман, тўғри айтсан, ўша бир тўда одамлар ҳаётда ўзидан бошқа яна жамият борлигини, унга хизмат этиш муқаддас бурч эканлигини унутиб қўйсалар керак. Бинобарин, сен айтгандай мақсадсиз ҳаёт кечи-

радилар. Қисқаси, улар ҳаётда курашмайдилар, ҳаётнинг ўзи кураш эканлигини упутайдилар.

— Эҳ, бу нарса қанчалик ёмон оқибатларга олиб келишини билишса эди ўшалар.

— Ҳамма гап шунда-да! Қани энди улар шунини тушуна қолишса.

— Ҳа, майли, тушуниб қолишар, тушунмаганларига сен борсан-ку, файласуф?

— Яна ҳазилни бошладингми?

— Йўқ, оғайни, кел, энди ўрин солай, ёта қолайлик, сен ҳам бугун шу ерда тунаб қоларсан?

— Майли, тунасам тунай қолай, бугун сени ёлғизлатиб бўлмас.

— Раҳмат, дўстим, қани, мапа буюққа ёт, — дея Самандар ўринга пиора қилар экан, Абдушукур ўнг оёғидаги протезини ечаётганини кўриб, қўлидан ёстиқ тушиб кетди. Унга яқинлашди-ю, дудуқланиб: «Нима? Бир оёғинг ҳам йўқми?» — деди.

— Кўриб турибсан-ку, оғайни.

— Ахир сен ҳассасиз бишойидай чопиб юрибсану?

— Ҳа, бу машқ билан бўлади, Саман.

Абдушукур Самандарнинг аграйиб қолганини кўриб қўшиб қўйди:

— Сен ҳам чопиб юрадиган бўласан ҳали, оғайни, хафа бўлма.

Самандар бугун боғда икки қадам қўйиб, юзтубан ерга йиқилганини эслаб эти жимирлади. У дўстига қараб:

— Ўзи бўлади дейсанми, оғайни? — дея хўрсинди.

— Сен «Чин ипсон ҳақида қисса»ни ўқиганмисан? —

Абдушукур дўстига савол назари билан қараб қолди.

— Ўқигамап, — Самандар шунчаки жавоб берди-ю, кетидан: — У бир китобий гап-да, — деб қўшиб қўйди.

— Китобий гап қаердан олилади? Мен билан сен яшаб турган ҳаётданми ёки осмон-фалакдаги фаришталар оғзиданми?

Самандар хижолат чекиб, бир оз қизаринди. Абдушукур унга ортиқча дашпом бермай ўз ҳаётини сўзлади:

— Мен, оғайни, — дея салмоқлаб сўзини давом эттирди у, — бир қўл, бир оёқдан ажралгандан кейин уйга келиш-келмасликни ўйлаб, анчагина иккиланиб юрдим. Бирга хизмат қилган ажойиб бир одамнинг тақдири сира хотирамдан кўтарилмайди. Икки оёғини чўрт кесиб ташлашди. Шунга ҳам қарамай жамиятдан ўринини топиб олди. Мен ҳаётга қайтиш нималигини ўшандан ўр-

гандим. Москва яқинидаги бир районда турдим. Эрталаб ўрмонга кириб кетганимча, қош қорайганда чиқаман. Бошда оёғимдан қош тизилларди. Тишимни-тишимга қўйдим, чидадим. Куплар ўтди. Аҳён-аҳёнда ҳассасиз юрадиган бўлдим. Кейинчалик оғир юк билан юришни машқ қилдим. Ниҳоят, юк ташувчи бўлиб ишга жойлашдим. Олти ой ишладим. Охири хотиним буидап хабардор бўлиб, жон ҳоврида отамни бошлаб келди. Шундан сўнг уйга қайтишга мажбур бўлдим.

Самандар ёстиққа ёнбошлаганча чурқ этмай ўтирарди. Унинг хаёли ҳамон Зумрад билан банд эди. Абдушукур уни ухлаб қолди, деб ўйлаб:

— Ухладингни, Саман? — деган эди, Самандар чуқур хўрсишиб:

— Йўқ, Абдушукур, сенинг шуичалик кучли иродангни ўйлаб, ақлимга сиздиролмаяман, — деди.

— Нимасини сиздиролмайсан? Мен ҳаётда ўрчимни йўқотмаслик учун курашдим. холос.

— Ҳа, сен ҳаётда ўрчингни йўқотмаслик учун қилгансан бу ишларни. Мен ҳам шундай қиламан, Абдушукур, сўнг машина рулига ўтираман. — Самандар буни гўё Зумрадга қараб: «Шошмай тур, чўлоқ деб юз ўтирганинг ҳали нима ишларга қодир эканлигини кўрсатиб қўяди», деб айтаётган каби киноя билан гапирди.

— Айтганинг келсин, Саман.

— Албатта келади, Абдушукур!

Орага жимлик чўкди. Ҳар иккала дўст ўз хаёли билан банд эди. Ой оппоқ қор устида жимирлаб ёғду сочарди. Бу ёғду икки дўстга мўралаган каби деразадан хонага ўтиб гулли чит кўрпа устида мавж уради...

Самандар болалигиданоқ кун чиққинини жуда севар, кўпинча эрта тонгда ҳовлилари этагидаги чорбоқчага ўтиб, қуёшнинг бошда пуштиранг, сўнг лоларанг товланиб, тоғ ортидан бош кўтаришини завқ билан кузатар эди. Ҳар бир янги кун унга олам-олам шодлик, бахт ҳадя этаётганини бутун қалби билан ҳис этар эди.

Бугун ҳам одатича вақтли турди-ю, аммо юрагини аллашарса тимдалар, хомуш ва ғамнок эди. Севган Зумрадидан тирки ажралганига кўникишга иштилар, унинг ўйларини хаёлидан қувишга ҳаракат қилар эди. Самандар анҳор бўйига келиб сувга тикилди. У кимдир излаяпти, қалбини аллалаган, вужудига ором берган надарини бузруқбор ва тунларини бедор ўтказган, тонг саҳарлаб меҳрибон қўллари билан унинг қора сочларини силаган,

яниг куч-қувват бахш этган олапзорини қўсамоқда, уларнинг овозларини тинглайсиз келар эди. Аммо не қилсин, бунга илож йўқ. Уруш бу хонадонни қуритиб кетди. Оилаининг биргина аъзоси қайтди. У ҳам майиб, погирон.

Ҳаяжон Самандарнинг юрагини зир титратар, шошилтирар, аммо қаёққа шошилаётганини ўзи ҳам билмас эди. У қўлтиқтаёқларига таяниб, сокин даҳлизга кирди. Бир вақтлар ўрнатган дастшўй устида қизил атир совуқ, тиш тозалагич ва қайчи турибди. Улар қорайган, чапг босиб қолибди. Аммо кўзига оловдай кўрибди. Буларин Самандар урушга кетиш олдида сўнгги марта ишлатган эди. Падари бузрукворининг ҳам панжа излари бор бу буюмларда. Бурчақда, қизил сандиқ устида онаси ҳаминша тилидан бол томизиб айтадиган азиз меҳмонларга аталган ўрин-кўрпа тахланган. Устига чиройли қилиб ёпилган бинафшаранг гижим духоба оқариб, эски тусга кирибди. Самандар яқинроқ бориб, духоба устидаги чапги авайлаб қоқиб туширди. Сўнг унга юзларини сурди, силай бошлади. Бу духобани онаси фронтга кетишидан икки кун олдин меҳмонларни кузатгач, ўз қўли билан ёшиб қўйган эди.

Ўпкаси тўлди, аммо ўзини босди. Сандиқ устидаги тахни соғинч билан яна бир кўздан кечиргач, ҳовлига чиқадиган эшикни эҳтиётлик билан очди.

Ҳаво ҳамон тиниқ. Қуруқ совуқ унинг юзларини силаб, баданларини яйратгандай бўлди. У супа олдига келиб, камарини олиб қўйди, гимнастёркасини ечиб, қўлларини икки ёнига, сўнг боши узра балад кўтариб, бадантарбия қилди. Оппоқ қор уюмидан икки ҳовучини тўлатиб олиб, энтика-энтика кўкракларини, елка ва бўйинларини ишқалади, юзини қорда ювди.

Руҳи анча енгил тортиб, яна чорбоққа ўтди. Балад чўққиларга қаради, ёнбағирлардаги қор кўрпасига суқланиб боқди. Ўша томондан эсган енгил шабададан кўксини тўлдириб нафас олди. Яна қорли тоғлар бошига термилди. Тоғ ортидан қизариб кўтарилаётган қуёш шуъласида ҳаммаёқ лоларанг товлар, булутлар галаси бу джиб манзарага ҳасад қилгандай беозор сузар эди.

Ялт этиб Зумрадлар ҳовлиси томон нигоҳ ташлади. Қизининг карашма билан айтган сўзларини эслади. Кетиш олдида бўлган учрашувни яна хотирлади. Биргина «кетаман» деган сўзни эшитгандаёқ Зумрадининг ёниб турган рухсорлари бирпасда каҳрабодай саргайган, қувончдан чақнаган кўзлар сўниб, бир нуқтага қадалган эди. Энди-

чи? Паҳотки ўша айтганлари ёлгон бўлса? Юраги жиз этди. Чуқур ўйга толди. Зумраднинг кечаги ишини хотирлаб, этлари жимиради.

Билинар-билинимас қалтираётган қўлларини муштлаб олиб, кўзларини юмди. Кимдир қаҳ-қаҳ отиб кулиб, уни масхаралаётгандай эди. Кўзини очди. Атрофда кимса йўқ. Анҳор сувигина ҳамон шовиллаб оқиб, тонг сукупатини бузар эди.

— Ажабо, нима қилинмап? Нега ундан хафа бўлишим керак? Наҳотки уни шу чўлоқ оёқларимга қараб юрасан десам? — лаблари шивирлади даҳшат ичида. Яна хаёли қочди. У бу билан ўзини юпатгиси келар, аммо қалбан Зумрадга талпинар, уни сира упутолмаслигига ишончи компл эди.

Кўзларида ўт чақнади, ғазабдан лаблари титради, қўлтиқтаёқларини жон-жаҳди билан сиқимлаб, ҳовли томон юрди.

Абдушукур аллақачон туриб, юз-қўл юваётган экан. Дўстининг қистагалига қарамай, чойга қолмади. Кечқурун келаман, деб ҳовлига отилди. Самандар кўча эшикни ёпиб, ҳовлига қайтар экан, ҳамон паришон эди. Йонини ҳам ишониб топиришга тайёр бўлган ўша азиз кишининг унга нисбатан қилган ишини гоҳ адолатсизликка йўяр, гоҳ жисман кемтик бир одамни шундай гўзалга севги даъво қилишга ҳақсиз санаб, қизни оқлар эди. Бу икки ғоят қудратли туйғу қуршовида қолиб, қай бирига ён босишни билмасди. Ниҳоят, севги ғолпб келиб, унинг бутун вужудини довулли денгиздаги кучли тўлқиндай қирғоққа итқитиб ташлар эди. Ақл эса бу ишда кўмаклашишда ожиз сингари муайян қарор тополмас эди.

У ана шундай кучли ҳамлага дуч келиб, ҳолдан тояётганда кўча эшик тақиллаб қолди. Юраги қинидан чиқиб кетгудай гурсиллаб кетди. Эшик томон борди. Назарида Зумрад келгандай тили калимага айланмас, сўз айтолмас, қалтираётган қўллар ҳатто қўлтиқтаёқни ҳам ушлашга мажолсиз эди.

Ниҳоят, ўзини қўлга олди.

— Ким?

— Менман!

Бу титроқ ва ҳаяжон тўла овоз уни тамоман беҳол этди. Ўша мафтункор, нафис, жарангдор овоз, қалбини тол баргидай зир титратаётган, ўша юрак торини чертиб, сўпгра юз ўгирган малак эшик ортида. «У нечун келди? Гуноҳини ювинигами? Ёки кечаги қилган ишини юмшатиб, мен ногиронга тасалли беришгами?»

Нафаси ичига тушиб, сурат каби қотиб қолди. Эшик ортидан яна ўша махв этувчи овоз эшитилди.

— Очинг, мен Зумрадман!

Йўқ, энди чидай олмайди. Унинг учун муқаддас бўлган ном тилга олинганда нечук бардон эта олсин!

Эшик ғийқиллаб очилди-ю, отилиб кирган Зумрад унинг бўйнига осилиб, ҳўнграб юборди. Ҳар икки юрак бир нафас уришдан тўхтаган каби орага ноқулай жимлик чўкди. Қизнинг энтика-энтика ҳиқиллаётган овозигина эшитилар эди.

Йигит бу оҳу кўзлар, зебо юз, бўйидаги ўша сеҳрли хол олдида лол қолди. Ҳозир унинг иродаси чекинди назарида. Унга қалб фармойиш берар эди. Махв бўлишига яна бир дақиқа кифоя эди. Бироқ шу бир дақиқа ироданинг устун келиб, ғалаба қозонишига етарли бўлди. Самандар бутун кучини тўйлаб, елкасидаги латёфатли қўлларни силкитиб ташлади ва ичидан тўлқинланиб келаётган аламини яширолмади:

— Қўйинг, мен қийнаманг, сиз тўғри қилдингиз, биз тамоман бошиқа-бошиқа одамлармиз, ҳа, ўтиниб сўрайман, менга озор берманг. — Икки қадам орқага тисарилди.

Бу кутилмаган ҳаракатдан гашиб қолган Зумрад унинг «Сиз тўғри қилдингиз», деган иборасига ҳам эътибор бермади. Ҳеч нарса тушунолмади, яна талпинди.

— Нималар деясиз, ахир бу мен, Зумрадман, наҳотки, беш йил ичида унутиб юборган бўлсангиз? — Қўллари билан юзини бергитди.

Бу аччиқ кўз ёшлар Самандарнинг кўнглини юмшатади, аксинча, Зумрадинг: «Наҳотки, беш йил ичида унутиб юборган бўлсангиз», деган сўзи унинг жон-жонидан ўтди, масхаралаётгандай туюлди, аммо ўзини босди, туйгуларини ошкор этишини истамасди. Қизга аччиқ киноя қилди:

— Унутибсан, деб менга дашном берманг, шусиз ҳам чўккан юрагимни баттар чўқтирманг, аҳволимни биллиб туриб нега менга озор берасиз?

— Аҳволингизга нима бўлибди?

— Ўтиниб сўрайман, мени ўз ҳолимга қўйинг!

— Мен сизни вафоли, севгисига содиқ деб ишонганман, пунчалик қийнайсизми?

— Сиз, мени қийнайсиз, дейсизми? — Самандар мувозанатини йўқотиб, яна унга юзланган эди, Зумрад чидаб туролмади. «Бўлмаса ким қийнаяпти?»

Шундай деди-ю, қиз юзини бурди. Энди кўз ёшларини яширишга ҳаракат қилди. Самандар ҳам бу фавқулодда

ўзгаршидан гангиб, яма қиларини билмай, гапни бошқа ёққа бурди.

— Йўқ, Зумрад, сиз мени тушунмаяпсиз, — деди юмшоқроқ оҳангда. — Ахир гулдай умрингизни хазон этиб нима қиласиз, мен бир чўлоқ одам бўлсам!

— Сизнингча, чин севги чирой билангина ўлчанар экан-да?!

Қизнинг овозида истеҳзо, влам сезилиб турар эди. Самандар бунга қўрққан елди мушт кўтарар, дегаи маъно бериб, бир парса демоқчи бўлиб энди оғиз жуфтлаган эди, яна Зумрадининг овози янгради:

— Ёрди-ю, аке хол бўлиб, мен оёқсиз, қўлсиз қаршингизда турганимда ҳам шу гапларни эшитар эканман, деб фараз этишга ҳақлимман-да, тўғрими?

— Сизнинг йўлингиз бошқа.

— Нега энди? Мен аёл, сиз эркак бўлганингиз учунми? Эрк кўпроқ биз томонда, демоқчисиз-да, шундайми?

Самандар ўзини тамоман босиб олди.

— Зумрадхон, менга сиз қанчалик дашном берманг, фойдасиз. Қарорим қатъий. Сиз мени унутишингиз керак. Ҳа, шундай. Балки мен беғубор севгимни оёқ ости қилмасман, бир умр қалбимда яшарсиз. Буни ҳаёт кўрсатади. Аммо сизнинг раъйингизга қарашга ҳаққим йўқ. Мени тўғри тушунинг.

У шундай деб, уй томон юрди. Маст одам сингари гандиракларди. Зумрадининг кўзидан тезроқ ғойиб бўлиш учун даҳлизга кирди. Йўқ, кирди эмас, рўдапо сингари судралиб, ўзини шолча устига ташлади. Чалқанча ётганча узоқ ўйлади. У Зумрадга нисбатан қилган муомаласини мушоҳада этар эди. Юраги ҳамон беҳосдан қафасга тушиб қолган қушдай типирчилар, Зумрадининг икки қўлидан маҳкам ушлаб, ширмой юзларидан, гунча лабларидан тўйиб-тўйиб бўса олишга, кўзларига қараб: «Мен сени чип қалбдан севаман, азизим, ҳаётимни бағишлашга ҳозирман», дейишга ҳам тайёр эди. Аммо начора... У яна кечаги учрашувини эслаб бир сесканди.

Самандар шу кўйи кечгача қайтиб ўрнидан турмади. Ойдин кеча унинг хонасини ёритганда ҳам Самандар киммир этмай ётар эди.

ИККИНЧИ БОБ

Абдушукур ишлайдиган автобаза шаҳарнинг шимоллий қисмида, темир йўлнинг нариёғида қизил гишт девор билан ўралган яғуда катта майдонга жойлашган. Авто-

база гарчанд кўримсиз бўлса-да, унда тўрт юзга яқин енгил ва юк машиналар, автобуслар, олти юздан ортиқ киши ишлайди.

Дарвозадан киришингиз билан Мирзо бобога дуч келасиз, бу қоматдор, опноқ соқоли кўксини қоплаган нуроний чол, албатта, сизга бир пиёла аччиқ кўк чой тутди. Кайфиятингиз ночоғ бўлса, қизиқ, ёқимли гаплари билан чеҳрангизни очади, сўнг ишингизга ривож тилаб, фотиҳага қўл кўтаради-ю, сизни ичкарига кузатиб қолади.

Мирзо бобо навбатчилик қилган куни шофёрлар қоровулхопадан аримайдилар. Беш-ўн минут бўш қолгудай бўлсалар, албатта, шу ерга келадилар, бобонинг дилкаш сўзларини тинглайдилар, у тутган аччиқ чойни ичиб, ҳордиқ чиқарадилар.

Абдушукур ҳам эшикдан кирмай:

— Мирзо бобо, бормисиз? — деб қичқирди.

— Жони бобо, шу ердаман, марҳабо!

Бобонинг одатдаги жавобини эшитган Абдушукур эшикдан табассум билан кирди.

— Ассалому алайкум, бобо!

— Ваалайкум ассалом, ўғлим, яхши ётиб турдингизми, тинчмисиз?

Одатдаги ҳол-аҳвол сўрашишлардан сўнг, бобо Абдушукурга аччиқ кўк чой тутди.

Абдушукур чойдан бир-икки ҳўплаб:

— Тўра Салимович шу ердамилар? — деб савол наза-ри билан бобога қаради.

Мирзо бобо Абдушукурга қараб бир жилмайди-ю, боши билан тасдиқ ишорасини қилди.

Абдушукур бу сўзсиз жилмайишнинг маъносини тушуниди. Бобо бошлиқ феъли айниб келган куни уни сўраганларга шундай жилмайиб жавоб берар эди. Абдушукур жиддийлашиб, яна бобога савол берди:

— Нима бало, ўғли Мартик яна бирои қилиқ қилиптими?

Бобо елкасини қисиб қўя қолди.

Абдушукур бошлиқ олдига киришга иккиланиб ўйлан-ди. Одатда кайфи ночоғ пайтда унга учраб, бирои масалани ҳал этиш амри маҳол. Юмуш билан кирганлар унинг кабинетидан хомуш чиқиб кетадилар. Абдушукур бундай кезларда унинг олдига кирмаган бўлса-да, бошлиқнинг бу феълини кўплардан эшитган эди. Бугун ни-магадир унинг олдига киришга жазм қилди. Бобога ку-либ бош қимырлатиб, база ҳовлисига ўтди.

Гир айлантириб солинган айвонда қатор машиналар турибди, айвон тагига сигмаганлари очиқ ҳавода. Ҳонлининг ҳар ер-ҳар ерида мурват бурайдиган қалит, зағлаган темир-терсақлар, ўтиргичларнинг эски пружиналари қор остида дўппайиб ётарди. Аллақайси шофёр эҳтиёт баллони йўқлигидан ўзича шикоят қилиб: «Бу автобазага тартиб сира яқин йўламаса керак, негаки, унинг ўзи бу ерга келиб тартибсиз бўлишидан чўчийди», дея ҳовли юзини гир айланарди.

Абдушукур унинг ёнидан ўтиб, ўнг томонга бурилди. Бошлиқ яқинда кунчиқар томонда кабинетини учун каттагина коридори билан икки хона қурдириб олди. Унинг автобазага келиб ободончилик бўйича биринчи қилган иши шу бўлди. Энди бошлиқнинг олдига секретарь қизининг рухсатсиз кириб бўлмайди. Бу бошлиқ ўйлаб тоинган иккинчи янгилик эди. Учинчиси шуки, кимда-ким уни номининг ёнига отасининг отини қўшиб гаширмаса, астойдил хафа бўлади. Бир кун ҳатто буни очиқ айтди.

— Мен Тўра ака эмас, Тўра Салимовичман, — деди у чийиллаб. Бошлиқнинг тўлалиги, оқ оралаган сочи уни анча кўрнмли қилиб турса-да, аммо овози гавдасига номутаносиб эди. У сўзлаганда кўз ёпини тиёлмай гапирадиган йиғлоқи болани эслатар эди. — Бипобарин, Тўра ака ёки қуруқ фамилиянинг ёнига ўртоқ қўшиб аташ бугунги кунда маданиятсизлик белгисидир. Бипобарин, яна қайтараман, мен сизлар учун Тўра ака ёки ўртоқ Келдиев эмас, балки Тўра Салимовичман!

Абдушукур миёнгида кулди. «Хўп ажиб одамлар бор-да», деб қўйди ўзича. Яна бир-икки қадам қўйган эди, бошлиқнинг ўғли билан муомаласи эсига тушиб, «тавба», дея барала қулиб юборди.

Ўтган йил куз фасли эди. Унда бошлиқнинг ўғли Мартик (унинг асли оти Марат бўлиб, ўзи Мартик қилиб олган) шаҳардаги аллақайси сартарошхонада кассир бўлиб ишлар эди. Иш кунини тамом бўлиб, бошлиқ қоровулхона олдида шофёрлардан Тўқлибой, Жўра қизик билан гаплашиб турарди. Бир зумда ерданми-кўкданми, Мартик пайдо бўлиб, салом йўқ, алик йўқ, Тўра Салимовичга юзланди.

— Вой-вой, оёқда оёқ қолмади-ку сизни қидиравериб, ахир қаерда юрасиз? Энди нима қиламан? Кеч бўлди. Қайси ресторанда жой қолди? Тагини ўртоғининг таклиф қилса бора қол, нули йўқ экан, деб юрмасин, дейсиз-а, тавба!

— Үзингиз ақлли йигитсиз-ку, наҳотки папангизни қийпасангиз, жой топилади, ўғлим, наҳотки сизга жой беришмаса. Қани, келинг, бир қучоқлаб қўйй-чи.

— Пулдан борми? — Мартик лабларини чўччайтирди.

— Мана, топганимиз сизга-да, фақат онангга айтмай-сан-а?

— Яна шундоқ дейсиз-а? Сизга доим айтаману, мен мустақил фикрлашни ёқтираман, деб. Ахир йигирма учга кирдим-а, сира ўйламасдан гапираркансиз-да, а?

Мартик шундай деди-ю, узун тирноқлари билан қулоғининг ичиди тозалаб қўйиб, кўзларини бошлиқнинг қўлига лўқ қилиб қараб қолди. Бошлиқ бешта ўн сўмликни узатган эди, Мартик жеркиб берди:

— Ол-а! Шу автобазага ўтибсизки, пуқул куним эллик сўм, юз сўмга тушиб қолди-я. Онам сиздан яхши. Доим юзталик узатадилар. Бу пулга ресторанга кириб бўладими?

— Ола қолинг, ўғил, қолганига қарамиз-да.

— Яхшиси, пулингиз бўлмаса, битта-яримтадан қарз олиб бера қолинг. Мени уялтириб нима қиласиз! Тағин бу киши мени яхши кўрармишлар.

Мирзо бобо ичкарига кирди. Абдушукур Жўра қизиқни имлаб, секин дарвозадан чиқиб кетди... Негаки, бир гал Маратга насиҳат қилиб, бошлиқдан балога қолган эди.

Абдушукур бошлиқнинг кабинетига олиб кирадиган коридор эшиги қабзасини ушлар экан, «Тўра Салимович бормилар?» деган саволига, Мирзо бобонинг жилмайиб бош қимирлатганини яна бир эслаб иккилапиб қолди. Аммо киришга қарор қилиб, коридордан дадил қабулхонага ўтди. Секретарь қиз йўқ, демак, сўроқсиз кирса бўлади.

Абдушукур бошлиқ ўтирган хона эшигини тортди. Ичкаридан эшитилган «Ким у?» деган овозга «менман», деб жавоб қилиб, хонанинг ўртасига келиб, бошлиққа салом берди.

— Ваалайкум ассалом, сепмидинг? Қани, марҳамат, ўтир. Хизмат? — Тўра Салимович Абдушукурга тикилиб қолди. Унинг ишончсизлик билан қарайдиган ва унча ёқтирмайдиган кишиларига тикилиб қараб туриш одати борлигини билган Абдушукур бунга ортқча эътибор бермаса-да, негадир бир ўнғайсизлапиб тарадудланди. Гапни нимадан бошлашни билмай ўйланиб қолди. Иккинчидан, бу масаланинг ижобий ҳал этилишига шубҳаланар эди.

— Тортинмай айтавер, нима эди? — бошлиқ тоқатсизланиб сўради.

— Қай куни яхши шофёрлар бўлса айтинглар, ишга оламиз, деган эдингиз. Бир яхши оғайним фронтдан келиб қолди. Иккинчи класс шофёр. Шунини иложи бўлса, ҳозирча бирор устахонада қиладиган ишга олишга ёрдам берармикансиз, деб кирган эдим. Кейинчалик, яъни беш-олти ойдан сўнг шофёрлик ҳам қилаверса бўларди.

Бошлиқ ичидан тўлқинланиб келаётган норозилик туйғусини жиловлаб, бирор чора излаётган каби ўйла-ниб турган бўлди-да:

— Ҳеч нарса тушунолмаман! — дея икки қўлини ёнларига керди, сўнг Абдушукурга яна бир зимдан қараб олгач, сўзини давом эттирди: — Модомики, иккинчи класс шофёр экан, нега энди машинага беш-олти ойдан кейин ўтирса ҳам бўлади, деяпсан. Гапингни тагида бирор ҳўқ-қаси борга ўхшайди. Бинобарин, яширмай айтавер, қулогим сенда. Борди-ю, ҳужжат-пужжати бўлмаса, буёғини ҳам тортинмай айтавер, гапга тушунса бир бало қилармиз, ахир! Бинобарин, айтавер.

Бошлиқ шундоқ деди-ю, Абдушукур бу қўйган тузоғинга илинармикан, деган ўй билан бўлиб, суҳбатдошига эътибор бермаган каби ўрнидан турди, дераза ойнасига яқинлашиб, ҳовлига қараб қолди. Аммо изига қайтгач, Абдушукурдан жавоб кутаётган каби столга энгашди-да, гавдасини у томон бир оз чўзиб, «қулогим сенда», дегандай индамай ўтирди.

Абдушукур бошда ҳеч нарсани тушунмаган бўлса-да, аммо бошлиқнинг бу эҳтиёт чораларига қараб, ғалати бўлиб кетди. У Абдушукурга ишонмас эди. Хўжайиннинг ўғли туфайли у билан бир оз хафалашганини ҳисобга олмаганда, бунга сабаб бўладиган бошқа бирор нохуш воқеани эслаш олмас эди. Ниҳоят, бошлиқнинг бу муносабатига кўникиб, бора-бора эътибор бермайдиган бўлиб қолди. Кейинчалик, бошлиқ унгагина эмас, балки кўпларга шундай ишонсизлик билан қараб, ўзидан ҳадиксираб юришини эшитди-ю, бир оз тинчиди. Бундай муносабат табиийдай бўлиб, сингиб кетди.

Ҳозир негадир шу ҳақда ўйлашиб, Абдушукур муддосини айтишга ҳам ёйманди. Бироқ бу хўжайин билан муносабатни яна кескинлаштиришга сабаб бўлишини ўйлаб, бор гапни айтишга қарор қилди. Бир-икки томоқ қириб, сўнг сўзини давом эттирди:

— Гап шундаки, унинг оёқлари йўқ.

Бошлиқ бир зум анграйиб қолди-ю, сўнг қўлларини голга тираб, стулнинг олдинги икки оёғини кўтариб, ўзини орқага ташлаганча хахолаб юборди.

Абдушукур жуда ноқулай вазиятда қолди. У бошлиқнинг бу қутилмаган қилигидан довдираб, нима қилишини билмай қолди. Аммо зум ўтмай, биров ушнг юзига тарсаки туширгандай бир сесканди-ю, кўзлари чақнаб кетди.

Хўжайин ҳамон гоҳ бош чайқар, гоҳ уш соддаликда айбламоқчи бўлгандай яна қаттиқроқ куларди.

Ниҳоят, бошлиқ болги вазиятни бузмай, аммо жуда мулойим оҳангда: «Нима, сен ҳазил қилиясанми, — деди. — Ахир бундай одамлар жуда мўътабар, биз уларни бошимизга қўйиб юрсак ҳам оз. Паҳотки сен уни дўстим деясан, бунинг устига хатарга ўз қўлини билан судрасанг, йўқ, мен бунга асло йўл қўймайман, бинобарин, ўша оғайнингнинг ҳаётига бошим билан жавоб беришим керак, буёғини ҳам уқдингми?»

Абдушукур бошлиқнинг унга шу қадар маҳорат билан чап бериб, сўнг ўз арқони билан чирманштириб ташлашини хаёлига ҳам келтирмаганидан эсанкираб қолди. Воқеанинг бу қадар кескин бурилиши Абдушукурнинг ҳам бўлак йўл тутишини тақозо этар эди. Шунинг учун бўлса керак, у бир оз ўйланиб қолди. Сўнг анча мулойимлашиб, сўзини давом эттирди:

— Буёғидан ташвишланманг, Тўра Салимович, у манқини жуда меъёрига етказган. Бирор шикаст етмаслигига кафилман.

Тўра Салимович ўридан туриб, хонанинг у бошида-бу бошига юра бошлади, гўё жиддий масалани ҳал қилаётган бўлиб, Абдушукурнинг галига:

— Ешсиз-да, иним, бунақа ишларнинг оқибати нима бўлишини билмайсиз. Ахир бу жиноят билан теппа-тепг. Ҳа, бинобарин, яна бир марта қайтараман, мен бунга йўл қўя олмайман, — деб жавоб берди.

Абдушукур бошлиқнинг эътирозига қарамай, бир-икки тушунтирмоқчи бўлиб ҳаракат қилди-ю, аммо натижа чиқара олмади. Ниҳоят, бош эгиб, кабинетдан чиқиб кетди.

Тўра Салимович рақибини енгган кезларда ҳаминша чеҳраси ёришиб, кайфи чоғ бўларди. Бугун эса айлиқса кўнгилдагидай бўлди. Биринчидан, Тўра Салимович хулоса эди. Шу баҳона билан анча ёзилиб олди. Иккинчидан эса, Абдушукурни мот қолдирганига ич-ичидан суюнардан эди. Чунки негадир Тўра Салимович бошига бирор

мушкул иш тушганда, Абдушукур сингари кишилар унга сира хайрихоҳ бўлмаслигини яхши тушунар эди. Бинобарин, у бундайларни ҳаминша найза учидан олиб юриш зарур, деб билар эди.

Тўра Салимович шу ҳақда ўйлашиб, секретарь қийўқлигини ҳам унутиб, устма-уст қўнгироқ тугмасини босган эди, хонага Тўқли кириб келди. Қабулхонада ҳамма гапни эшитиб ўтирган эди. Қулай фурсатдан фойдаланмоқчи бўлиб, бошлиққа мурожаат қилди:

— Ўзиям зап боладингиз-да, э, тузладингиз-е, қойил! Шунақаям хурсанд ўтирдимки, уёғини асти сўрамай-сиз. Тавба, ёқа ушлайсан-а, астафидулло! Ўзи етмагандай, тагин атрофига одам йиғишини қарап бу кўрнамақнинг. Нафсиламрини айтсам, хўжайин, — Тўқли бошлиққа катта бир сирни айтаётган каби столга энгашиб олди, — бола сизнинг тутган йўлингизга тамоман бош қўшмайдиган хилдан, ҳа, хўп деяверинг. Қай кунни кеч-курун сал кайф бор эди, келиб машинамга ўтириб чиқиб кетаётсам, дабдурустдан мени тўхтатиб: «Қаёққа?» — дейди. «Хўжайин сўраттирган эканлар, шунга кетяман», десам, ранги девор бўлиб, пастга тушиб кабинетнинг эшигини очди. «Бунинг устига, мана, кайфингиз бор экан, ўжарлик қилманг», деб қўлимдан ушлайпти. Индамасам, ўша ерда гирибонимдан олиб тортмоқчи. «Э, ол-а, ўша берадиган путёвканиги шилсимдоқ қилиб ея қол!» — дедиму, газни босдим. Эртасига сиздан эшитадиганини эшитиб олди. Шу кабинетингиздан чиқиб кетаётганида, энгашиб қулоғига секин: «Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан», десам: «Бу қилгуликларингизга жавоб берадиган дам келиб қолар», дейди уялмай-петмай. Э, сэдқан гап кет, дедиму, жўрттага, кўрсин, деб тўғри кабинетингизга кириб кетдим. Чўлоқ, деб бир сийладингиз, икки сийладингиз етар! Билмагандан кейин, нима қиласиз ўшанга ўзингизни камситиб. Ҳайдаворинг, онасини Учқўрғондан кўрсатиб.

— Э, сизларга гап уқдирган билан сира бўлмаяпти-да, — Тўра Салимович икки қўлини ёнига кериб гапирди бошлади Тўқлига. — Масаланинг нозик томони бор, булар Улуғ Батаи уруши инвалиди, тушундингми? Буларни ўз ёғига қовуриш керак. Йўқса, чатоқ бўлади, оғайини, ўйламай-петмай валдирайвериш одатинг сира қолмади-да.

Бу гапда жоп борлиги учун бошлиққа эътироз билдирмади-ю, аммо шахмат допаларини суринишда хўжайинидан қолишмайдиган Тўқли дарҳол бўлак йўл тутиб, бошлиқни мот қилмоқчи бўлди.

— Устипгиздап арз қиламан, деб юрган эмиш,— деди у тўсатдан.

— Нима? Нима дединг?

Тўра Салимовичга бу кутилмаган гап ёниб турган ўтга керосин сочиб юборгандай бўлди. У сапчиб ўридан туриб, яна бояги саволини қайтарди:

— Нима? Нима дединг?

— Рост гапни айтдим. Эшитганим бор, хўжайин.

— Менинг устимдан арз қилади, дейсанми? Менинг устимдан-а?

— Қилади, деяётганим йўқ, арз қиламан, деб юрган эмиш, деяшман.

— Ҳали шундоқми?

— Ҳа, хўжайин, шундоқ!

— Мен унга арз нималигини кўрсатиб қўяман. Арз қилармиш-а! Давлат кишиси устидан! Йўқ, мен бу масалани бир ёқлик қилмай қолдирмайман. Ҳа, ҳа, бинобарин, ўйлаб бу ишнинг режасини тузиш даркор. Аммо шошилип, телбалик қилиш ярамайди.— У кўзларини қисиб Тўқлига қаради.

— Мана энди гапнинг ўғил боласини айтдингиз. Ахир, биз бормизу, беминнат дастёрларингиз, ташвиш қилаверманг. Ер тагидан юриб, ишни бажарамиз-да. Бунақа ишлар бизга чўт эканми?

— Мана бу гапнингда маза-матра бор, уларни ўз оёғи билан чалиб, бегуноҳ мусича бўлиб юриш керак, уқдингми?

Бошлиқ мулойимлашиб, унга тамоман ён берганига қааноат ҳосил қилган Тўқли:

— Уққапда қандоқ, хўжайин. Бизга имо-ишорагиз кифоя. Ўзингиз баъзан одамга ишонмай қўйганингиздан куюнамиз, холос. Бизга сизнинг саломатлигингизу болачақангизнинг тинчлигидан бўлак нарса керак эмас, хўжайин, ишонаверинг,— деб хўжайиннинг кўнглига яна бир қўл солиб кўрди Тўқли. Пойдеворни шиббалаб қўйганидан кўнгли тўқ бўлганидан кейин, ўридан туриб, эшик томон юрди.

— Эҳтиёт бўл, Тўқли!

— Кўнглингиз тўқ бўлсин, сиз борсиз, тоғ ортида юргандаймыз, ҳа.

Тўқли шундай деди-ю, эшикни тортди, тўғри диспетчерлик хонаси томон юрди. У баланд бўйли, қорачадан келган бўлиб, ичкилик туфайли юзлари сиражин, қовоқлари ҳаммаша шишинқираган каби осилиб турарди. Энгашиброқ, лўкиллаб юришидан ҳамма уни узоқдан танир

эди. Табиатан хушчақчақ кўрипса-да, аслида одамларни бир-бирларига гиж-гижлаб юрар, билганлар буни боисини сўраганларида «шу билан роҳатланаман», дея қаҳ-қаҳ огиб куларди. Кетида «ҳазил, оғайни», деб кутилмаганда жиддий бир масала устидан мушоҳада юрита бошларди. Уни зоҳирангина билганлар узоқ вақтгача бу «ажойиб табиатли» кишининг қувноқлигидан мамзун, суҳбатига иштиёқманд бўлиб юрар эдилар.

Абдушукур уни узоқдан кўрди-ю, ижирганиб ўрнидан турди. Энди кетишга чоғланаётган эди, «сабр қил» дегандай Тўқли қўлини кўтарди. Абдушукур ноилож қайтиб ўрнига ўтирди.

— Ҳа, Абдушукурзой, ҳорманг.

— Бор бўлинг, — Абдушукур совуққина жавоб қайтариб, қоғозларини титкилай бошлаган эди, Тўқли уни яна гапга солди:

— Шу ишингиз бор экан, менга айтмайсизми? Ахир ўзи айтгану, яхши шофёрлар бўлса хабарланайлик деб, энди нега бунақа тайсанглайди?

Абдушукур гаини кесиш учун яна елкасини қисди-да, қоғозлардан бош кўтармай, ишини давом эттираверди. Аммо Тўқли бўш келмади:

— Ўзиниям бошлаб тузладим. Коридорда ўтириб, эшитган эдим гапларингизни. Сиз субутсиз экансиз, дедим юзига қараб. Индамайди, без бўлиб ўтирибди. — Тўқли ҳали қаноат ҳосил қилмаган эди. Гапни айлаптирди: — Ўзиям ҳеч кимни ташимай қўйдим, зангар. Қай куни келяпсам, менга ўдағайлашти. «Ҳе, ўша сени катта қилгандан ўргилдим», деб машинанинг калитини олдига итқитган эдим, ҳа, мулойим бўлмайди-я! «Тўқлибой, сенга нима бўлди ҳазил, ҳазил», дейди. «Ҳазил ҳам эми билан-да, хўжайин, бу ерда хуноб бўлиб турганда, ҳазилга бало борми! «Қорни оч билан қорни тўқнинг не парвоси бор», деб жуда тўғри айтилган экан-да», деб калитни олдим, машинага ўтириб суриб кетдим. Баъзан шунақа қилиб туриш керак. Бўлмаса, бошингга чиқиб олади. — Тўқли асл муддаога ўтиш олдидан Абдушукурга кўз қирини бир ташлаб олди-ю, сўнг: — Келиб-келиб сизни хафа қиладими, — дея сўзини давом эттирди: — Устидан арз қилмайсизми, қараб турасизми?

— Арз қилиб ўрганмаганмиз, Тўқли ака, виждонига ҳавола.

— Ие, не, мана буни қаранг. Виждон бўлса сизга ўхшаган яримта одамни хафа қиладими? Жилла бўлмаса, парторгга шипшитиб қўйинг, тагин ўзингиз биласизу,

аммо ҳар бир нарсанинг кетини ўйлаш керак, укам Абдушукур. Ёшсиз-да, ёш! Ҳали ғўр, пишмагансиз бурақа ишларда. Ҳа, майли, келинг энди, хафа бўлиб ўтирманг. Бирор мажлис-пажлис бўлар, ахир. Ушанда қараб турмасмиз. Асли дўстингизни душманингиздан ажратолмай юрасиз-да, мулла Абдушукур, шунга доғман. Қани, путёвкани олинг, мен кетдим, яхши ният билан омад тилаб, қўл қўйиб юборинг, қуруқ қолдирмаймиз, акаси!

Абдушукур унга бир ўқрайиб қаради-ю, олдидан тезроқ кетказиш учун путёвкасига имзо чекиб, қўлига берди. Сўнг тортмадаги дафтарга ҳам «берилди» деган белги қўйди.

Тўқли кетиши билан Абдушукур кўнгил чигилини ёзиш учун Мирзо бобонинг қоровулхонаси томон юрди.

Шу кун и кечгача Абдушукур гангиб юрди. У ҳеч ким билан гаплашгиси келмас, иш юзасидан муомала қилганларга ҳам лўнда жавоб бериб, яна ўз ёғига ўзи қовуриллар эди. Абдушукурнинг куйди-пишдилиги ёшлигидан бор эди. Бирор бошлагап иши муаллақ қолганда, уни ниҳоясига етказмагунча ич-этини еб юрарди.

Сешанба кун и эрталаб бошлиқ билан бўлиб ўтган сўхбат жума кун и Зумрад билан учрашгушга қадар уни қийпади. У дўсти Самапдарга ишма жавоб қилишини ўйлаб боши қотар эди. Зумрад билан учрашув эса унинг зиммасига яна бир ғоят катта вазифа юклади.

У кечга яқин ишдан чиқиб кетаётиб, бозорга кирди. Бозорбошидан катта кўчани кесиб ўтиб, энди ҳовлилари томон бурилган эди. Зумрадининг овозили эшитиб тўхтади.

— Абдушукур ака! Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом! Ҳа, Зумрадхон, тишчликми?

— Тишчлик.

Шундай деди-ю, Зумрад қўлини шол рўмоли остидаги пальтосининг ички чўптагига солди. Кўкиш бир конвертни олиб Абдушукурга узата туриб:

— Малол келмаса, шуни Самапдар акага бериб қўйсангиз,— деди иймапибгина.

— Ҳа, баҳай, тишчликми?

Зумрадининг ўпкаси тўлиб, бошини тескари бурди. Кўзида ҳалқаланган ёшини тезда рўмолининг учи билан артиб олгач, Абдушукурга Самапдар билан бўлган учрашувни гапириб, секин ерга қаради. Зумрадининг кўзи яна намланди.

— Ҳали шунақа гаплар бўлди деми?

Зумрад овоз чиқармай, боши билан тасдиқ ишорасини берди. Абдушукур бирпас ўйланиб, хатни ён чўнтагига солди. Қизини тинчлантириш учун:

— Хотиржам бўлинг, уйга бирров кириб чиқаману, Самандаршикига бораман, ўзим гаплашаман,— деди.

Зумрад миннатдорчилик билдириб, бош ирғади-да, бурилиб бозор томон кетди.

Абдушукур уйдан қайтиб чиққанида, ҳаво айний бошлаган эди. Тоғ ҳавоси шунақа. Тиниқ осмон юзиви бирпасда қора булутлар галаси тўсади-да, шарқдан кўтарилган қаттиқ шамол ўзи билан селни бошлаб келади.

Абдушукур қадамини тезлатди. Бироқ зим-зиё қоронғилик унга оёғи остини кўришга ҳам тўсқинлик қилар эди. Абдушукур Самандарлар кўчасига бурилиши билан тўсатдан шовиллаб ёмғир қўйди.

Самандар дўстини очиқ чеҳра билан кутиб олиб уни кўрпачага таклиф этди. Бир пиёла чой устида Абдушукур ўсмоқчилаб сўради:

— Зумрад келганмиди?

Самандар ялт этиб Абдушукурга қаради. Унинг юзидан бирор маъно уқиб ололмагач, бамайлихотир:

— Ҳа, келган эди,— деб қўя қолди.

— Нима деган эдинг?

— Ҳеч нима.

Самандар шундай деди-ю, бир гап борлигини сезиб, секин қўшиб қўйди:

— Ўзимиз, шундоқ гаплашдик.

— Шундоқ гаплашган бўлсанг, Зумрадининг кўзи ёшланмас эди. У унча-мунчага кўз ёши қилмайди.

Самандарнинг хаёлидан ўша кунги воқеа ялт этиб ўтиб, бошига қон қуйилди. У бор гапни шартта-шартта айтмоқчи эди-ю, аммо ўйланиб туриб ўзини босди, истиҳола қилди. Лабини тишлаганча гапни бошқа ёққа бурди.

— Энди ўйлаб қарасам, мен унинг тенги эмасман-да, Абдушукур! Дарҳақиқат, гулдай қизнинг ёш умрини жувопмарг этиб нима қиламан.

— Дарҳақиқат, деганиннг нимаси ё биров бир нарса дедими сенга?

Самандарнинг юраги қинидан чиқиб кетгудай қаттиқ ура бошлади. Абдушукурга сир бой бераётганидан чўчиб, «ўзим», деди мужмал қилиб.

— Бунчаликка бориш ярамайди, Саман.

— У-чи? Нега уни тергамайсан?..

Самандар бехосдан шундай деди-ю, уйқусираган одам сингари довдираб қолди.

— У нима қияпти?— Абдушукур кўзларини катта очиб, Самандарга тикилди.

— Ке, қўй, нима қиласан ярамга туз сениб.

— Ҳали шунақами?— Абдушукур норози бўлганини яққол ифодалаб юзини ўгирди.

— Йўқ, дўстим, сен юзингни бошқа ёққа бурма, бошингни қотириб нима қиламан, деган маънода айтмаган эдим. Очиги, ўша биринчи кунидек чидаб туролмай, Зумрадлар кўчасига бордим. Шом гира-ширасида Зумрад ёнида бир новча йигит билан пайдо бўлиб қолди. Нима қиларимни билмай ўзимни симёғочнинг панасига олдим. Қай тил билан айтай, улар менга яқинлашгач, Зумрад симёғоч томонга синчиклаб қаради, қўлтиқтаёқларимга тикилди, сўнг, гўё у ерда ҳеч ким йўқдай ўтиб кетди. Бунга нима дейсан, оғайни?

— У сени кўриб, таниганига имонинг комилми?— қатъий оҳангда савол берди Абдушукур.

Самандар бошда тил чайнади. Аммо бир лаҳзалик иккиланишдан сўнг:

— Ҳа, кўриб танимаслигига сира ақлим бовар қилмайди,— деди.

— Нега энди, «сен» бўлганинг учунми?

Самандар Абдушукурнинг бу кесатирини фаҳмлаб:

— Сен ҳам калака қилмай қўя қол энди,— деди дўстидан ўпқалангандай норози қиёфада.

— Нега энди калака қилар эканман. Тўғри-да. Орадап беш йил ўтганини, шу йиллар ичида тамоман ўзгарганингни, бунинг устига, урушдан кейин сенинг тўғрингда қорахат олганимизни ҳам бир ўйлаб кўрдингми?

Самандар Абдушукурнинг бу аччиқ гапларидап кейин бир оз ўйланиб қолди. Бироқ Зумрад нотаниш бир йигит билан келаётгани яна унинг кўпгилни гаш қилиб:

— Ёлғиз эмас эди-ю,— дея гудурлади.

— Баракалла, ана энди сени сира танимай қолдим. Башарти, ишдан чиқиб, бир йигит билан келаётган бўлса нима қипти? Гуноҳми? Ё бу сенинг рисолаиҗга тўғри келмайдими?

Абдушукур шундай деди-ю, тўсатдан бир нарсани хотирлагандай қошларини чимириб, ўйлаб қолди. Сўнгра шошилиб Самандардан сўради:

— Озғинроқ, қош-кўзи чиройли йигитмиди?

— Шомда чиройли-хунугига қарабманми, озғин, пов-

ча йигит эди, — деди шу ҳақдаги гапни эслашни ҳам ис-
тамаётанини билдириб.

— Э, бу Марат бўлиши керак. Ҳа, ҳа, худди
ўша.

— Маратнинг ким ўзи?

— Автобазамиз директори Тўра Салимовичнинг
ўғли.

Абдушукур шундай деб енгил бир нафас олди-да,
«такасалтанг», деб кўйди. Самандар ҳеч нима тушунол-
май, Абдушукурга қараб қолди.

— Марат деганим, сен тенги, ҳатто бирор ёш кат-
тароқ ҳам бўлса керак, саёқ йиғит. На касб-корининг
тайини бору, на ўзининг. Чиройнга, келишган қоматига,
қолаверса, дадасига инноиб юради. Тегажаклик қилма-
ган қиз қолмади, назаримда, ундаи. Қизлар таъзириши
бериб, эшикдан қувиб берса, туйнукдан мўралайди. Ҳу-
да бўлмаса, кўча-кўйда шунақа шилқимлик қилиб, пла-
шиб юради. Уруш бошланишидан олдин аллақайси бир
шаҳардаги институтда ўқийди, деб эшитардим. Уруш
йилларида институтни ташлаб кетибди. Дадасининг
ҳаракати билан армиядан қолиб, у ер-бу ерда гоҳ иш-
лаб, гоҳ дайдиб юрди. Ҳозир қайси бир сартарошхонада
кассир эмиш. Вақтида қайириб олса, балодай идрокли
одам бўларди. Бир-икки ундан-мундап гапирсам, дада-
сига айтибди. Шу-шу бошлиқнинг мени кўрарга кўзи
бўлмай қолди. Ҳалиям ачинаман шу болага. Боши де-
ворга қаттиқроқ бир тегса эди, одам бўлиб кетармиди,
дейман баъзан ўзимча. Аммо ўзи ўлгудай ўжар, «ўзим
биламан», деган хилидан.

— Сен билан қанақа алоқаси бўлган унинг? —
Самандар Абдушукурга савол назари билан қараб
қолди.

— Беш-олти ой автобазада ҳам ишлаб кетган эди.
Шофёрлик қилиб, бир-иккита машинани ишдан чиқар-
гандан кейин, ёпди-ёпди қилишиб, ими-жимида ишдан
бўшатишди.

— Қизларнинг буёғи билан иши бўлармиди! Чирой-
ли деясан-ку, ахир!

— Ҳа, чиройли, аммо наҳотки Зумрадни билмасанг.
Уялмайсанми? Беш йил йўлнингта интизор бўлиб кутди.
Олий мактабни битирди. Чорраҳадаги саккизинчи мактаб-
нинг юқори синфларига тил-адабиётдан дарс берапти. Сов-
чилар уйининг турмини бузишди, йиғитлар ўтарга йўл бе-
ришмайди. Ҳаммасига силлиқ жавоб топиб берди. Эвази-
га сендан олган мукофоти шу бўлибди-да, шоввоз!

— Ахир, айб менда...— Самандар шундай дейиши билан Абдушукур унинг гапини бўлиб:

— Ўзингни оқламай, париги хонага ўтиб, мапа бу хатни ўқи,— деди ён чўнтагидан кўкиш конвертни олиб узатар экан.

Самандар даҳлизга чиқди. У тамоман таажжубда эди. Нечун? Ахир, у мендан биринчи бўлиб ўзи юз ўгирди-ку! Наҳотки ўша кеча кўрмаган бўлса? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Кўрди. Ҳа, кўрди-ю, ўзини тағофилга солди. Энди бир умрга ёмоотлиқ бўлиб қолмаслик учун ўзини оқлашга уриняпти. Самандарнинг хаёлидан ўтган бу фикр унинг қаҳрини тобора қайрар, иккинчи ёқдан эса юрак амри уни Зумрад томон етаклар эди. У хатни қўлига олар экан, қаттиқ ҳаяжонланди, юраги гупиллаб урар эди. Конвертни ҳам зўрга очди. Тўрт буклоглиқ қоғозни қўлига олди. Уни ёзиб, марварид доналаридай терилган ҳарфлар тизмасига тикилди. Сўнг паст овозда ўқий бошлади:

«Ҳурматли Самандар ака! Салом! Гарчанд ҳузурингиздан қувиб юборсангиз-да, қалб амри, виждон буюрганини қилиб, яна бир карра мурожаат этишга мажбур бўлдим. Аёл қалби юмшоқ бўлар экан. Ҳа, у гул баргидан нозикроқ, осмон каби тиниқ ва бепоён, замину замон билан бирга бунёдга келган, баланд тоғлар каби умри боқийдир. Чўнги севги инсон қисматининг дебочаси дейишади. Бунга қусур келтириб бўлармикан? Ахир бу чиндан ҳам шундай-ку! Дебоचा поёнсиз ва узоқ умр дафтариинг зарварғи. Оламни идрок эта бошлаган инсон ажиб кунлардан бирида ўзи тушуниб етолмайдиган ҳис-туйғулар қуршовида қолади. Умр баҳорининг севги дебочаси шу эмасмикан? Сизни илк бор кўрганда, вужудимда шундай туйғу ҳукмрон бўлган эди. Боғбон боғидаги кечагина ўтқазган ниҳолларини меҳр билан парварши қилган каби мен ҳам қалбимда куртак отиб, ҳали барг ёзмаган севгимни авайладим. Уни довул ва бўронлардан асрадим, қалб севганини қўймаб тугён кўтарганда, унга сабр-бардош тиладим. Негаки, бу аламли ҳижрон йиллари фақат сизга талпиндим, сизнинг руҳингиз билангина қалбимни шод этдим. Севги йўлига нигорон кўзларимга эрк бермадим, бўсага ташна лабларимга тишларим посбон бўлди. Эзгу ниятларимни ҳам, бахтиёр бугунимни ҳам, туман ичига яширинган эртани ҳам сизнинг номингиз билан боғладим. Зеро, мен чин севги асирасиман, деб фазоларда парвоз этиб юрган эдим. Начора, севгиси севгимга ҳамоҳанг деб юрганим қалб соҳибининг қувғини бўлдим. Қадр-қиммат, олижа-

ноб ҳис-туйғулар зоҳиран қараб белгиланишини сиздан идрок этиб олганимга ҳам минг қатла шукур. Энди бир саволимга жавоб этсангиз: севганингиз мени деб фараз этингу, кўз ва қўлдан маҳрум бўлганимда сиз не қилур эдингиз?

Жавобингизга мунгазир Зумрадъ.

Самандарнинг қўллари ҳамон қалтирар, бу аччиқ ҳақиқат олдида лол бўлиб қолган эди. У эндигина хатога йўл қўйганини, ўша куни Зумрад уларникига келганда, қилмишини юзига солиб, орани очди қилиб олмаганини эслаб, лабини тишлади. Нега шундай қилмаганининг сабабини ўзи ҳам билмайди.

Хўш, энди нима қилади? Борди-ю, ўша шом нимқоронғисида чиндан ҳам Зумрад уни тапимаган бўлса-чи? Унда ҳар икки ёниқ қалбнинг жаллоди бўлиб қолмасмикин? Самандар бу қарама-қарши фикрлар тўфониде муаллақ бўлиб сузар, аниқ бир жавоб топишга қийналар эди. У бошини кафтлари орасига олиб, яна ўйлай бошлади. Аммо шу пайт Абдушукурнинг:

— Самандар! — деган овозидан бир чўчиди-ю, дарҳол ўрнидан туриб, ўзини қўлга олиб, уйга кирди.

Абдушукур унинг бутунлай паршон ҳолга тушиб қолганини бир қарашдаёқ сезиб, юпата бошлади:

— Севгинг чин бўлса, у сенга бир дақиқа ҳам тинчлик бермайди, оғайни, эҳтиёт бўл. Жонсиз одам каби қўл-оёғингни шол, қулоғингни гаранг, кўзингни кўр қилади. Еру кўк фақат севгили ёринг суратига кириб, сенга термилади. Сени эса, ироданг метни бўлса ҳам ички галаён борган сари кемириб, бир бурда қилиб қўяди. Шунинг учун бўлар-бўлмасдан ҳадикспраб, севгилингдаш шубҳаланиш ҳам ярашмаган гап. Ҳа, яхшилаб ўйлаб кўр.

Самандар бу ҳақ гаплар олдида таслим бўлди.

— Тўғри айтяпсан, Абдушукур. Шу уч-тўрт кун ичида мен учун ёруғ дунё гурбатхонага айланди. Чойнак ҳам, қозикда илиғлиқ турган шинель ҳам, қўйгин-чи, ҳамма нарса унинг суратига кириб, мени таъқиб этди. Юрагим унга талпинади. Кўчага отиламан. Кўзим йўлда-ю, ҳозир у олдимдан чиқиб келаётгандай. Тунлари кўчаларда танҳо тентираб юраман. Унинг висоли юрагимни тинмай тимдалайди, вужудимда алланарса етишмаётгандай, ўтирган еримдан сапчиб турадиган бўлиб қолдим. Билло, сен мана бу мактубни келтириб, мени

руҳий азобдан қутултирдинг. Раҳмат, дўстим Абдушукур!

Самандар бир зум бўлса ҳам ўша шомда уни Зумрад тапимаган, деб фараз қилди. Лаҳза ўтмай «тапимади» деган тушунча унинг онгида шу қадар ўрналиб қолдики, Самандар қалбида гина-кудурлардан деярли асар қолмади. У енгил нафас олиб, ўрнидан турди, бир парча қоғоз ва қалам олиб, хонтахта яқинига чўкди. Қалам ито-аткорлик билан оқ қоғоз юзида равон юриб, қуйидагилар битилди:

«Азизам Зумрад! Саволингизга жавобимни тингланг: икки оёғу, икки қўл ва кўздан маҳрум бўлганингизда ҳам сизни ардоқлаб, севгингизни жон риштаси билан пайванд этардим.

Йўлингизга интизорингиз Самандар»

Хатни буклаб, конвертга сола туриб, ҳозир тўғри йўл тутганини ўйлади. Ниҳоят, хонаси келиб Марат ҳақида Зумраднинг ўзидан сўраб оламан, деган ўй билан конвертни пийманибгина Абдушукурга узатди.

— Кечирасан, Абдушукур, сенга хизмат бўлмаса...

— Хатни олиб бориб бераману, — дея Абдушукур Самандарга юзланди, — аммо тўйни тезлаштириш шарти билан. Келишидикми?

Икки дўст кулишди.

— Суҳбатлашиб ўтириб вақт ўтганини ҳам сезмабмиз-а, — дея Абдушукур соатига қараб олди-да, ўрнидан тураётди: — Мен кетдим, хайрли тун, Саман, — деди.

— Ётиб қолмайсанми?

— Раҳмат, бир оз иш бор эди.

Самандар дўстини кўча бошигача кузатиб борди. У кўздан ғойиб бўлгунча қараб туриб, сўнг секки изига қайтди.

Боя бошланган ёмғир тиниб, ерлар заранг яхлаган. Ҳаво очиқ. Самандар кўкка қаради. Чарақлаган юлдузлар унинг қувончига шерик бўлган каби милт-милт товланад эди. Самандар осмоннинг бу турфа жилваланишига қиёс этгулик бироқ ранг ўйлаб тополмади. Ням-қоронғи кўчаларга тушиб турган ой нури кўзчи жимирлатар эди.

Самандар ҳамон ўз хаёлига ғарқ бўлиб илгарилар, атроф жимжит эди. Оёқ остидан муз парчаларининг чирсиллаганигина аке садо бериб, тун сукуватини бузарди.

Самандар ҳеч нарсага эътиборсиз, келажак режаларини тузиш билан банд эди.

УЧИНЧИ БОБ

Дилкушонинг баҳори ўзгача бир латофат билан келади. Тоғ этакларидаги жилгаларда баҳор суви тошиб, болийни яшил либосга буркайди. Тўп-тўп келаётган қалдирғочлар дилкушоликларга татъим этгандай, нашлаб учиб, барабар чиқиллашар, деярли ҳар бир гузардан кесиб ўтган ариқлардаги тинч тоғ суви буларга жўровоз бўлган сингари шарқираб, баҳорни қутлар эди.

Бундай кезларда тоғ-тошларни ларзага солгудай қийқириб куйлайдиган болалар баҳор элчилари каби кўчма-кўча кезишар, кечқурунлари эса бошларига кўкатдан гулчамбар тақиб, ким ўзарга пойга қилишар эди.

Самандар болаларнинг куй-чувини эшитди-ю, тинч ўтиролмади. Қўлидаги ишни бир четга қўйиб, деразадан қаради. Болаларнинг овози янги тўлқин билан янграб, яна олислаб кетди. Самандар шахдам ўрнидан турди. Кўчага чиққанда, болалар анча узоқлашган эди. Кичик дўстлари билан кўришолмай қолганига афсусланиб, энди ичкарига кираман, деб турганида, бир тўп бола кўчани бошига кўтаргудай қийқириқ солиб кела бошлади. Самандарнинг чеҳраси анча ёришиб, қўлини боши узра кўтариб силкитди.

Болалар: «Ура, Самандар ака!» дея шу томонга қараб мошишди. Самандар уларни тинчитиб учун панжаларини оғзига олиб бориб, жим деган ишора қилди. Олдинда келаётган бола: «Ҳей, жимларинг», дейини билан қичқариқ тинди. У Самандарга яқинлашгач:

— Самандар ака, сиз айтгандақа ўзи узуну, икки ёғида тўқаси бор темирни топиб қўйдик. Ҳа, ҳу, ани ўтта! Ҳеч ким олмасин, деб устига шохларни ёпиб қўйдик, юринг, кўрсатамиз, юра қолинг, — деди элтикиб.

Қолган болалар ҳам барабар ялчичоқ овозда: «Юра қолинг», дейинган эди, Самандар кулиб:

— Бўлмаса, сизлар шу ерда бирпас кутиб туринглар, мен ичкарига кириб, устага айтаману, изимга қайтаман, хўнми? — деди кўзларини болалардан узмай.

— Бўпти-и-и... — Болаларнинг қувиоқ овози жаранглади...

Самандар уч ойдан буён «Намуна» артелида ишлаётган эди. У касибликни анча ўғлаштириб, энди унча-мунча жўн оёқ кийимларини устанинг кўмагисиз тикалар эди. Зеҳни ўткирлигидан хурсанд бўлган уста бошқа шогирдларидан кўра унга кўпроқ эътибор берар, маошнинг ҳам усталар даражасига кўтариб қўйган эди.

Самандар кундалик тирикчилиги учунгина эмас, балки жамғариб қолишга ҳам етарли миқдорда пул ишлар, аммо бу унинг маънавий эҳтиёжини қондирилмас, бутун қалби, юрагини машина ўзига тортарди. Кўчадан машина овози эшитилгудай бўлса, ишини бир чеккага суриб қўйиб, анчагача хаёл оғушида хомуш ўтирар, уста ёки бирор шогирдининг уни ўзига келтирини учун айтган сўзларидап кейингина, узр сўраган каби бош чайқап, иш мумлашга киришар эди.

Бундан икки ой муқаддам Самандар битта қўлтиқтаёқ билан юришни машқ қила бошлади. Бундай кезларда у ўнг қўлини таянчсиз қолдириб, оёғини дадил ерга босиб борар, огриқ жизиллаб миясига урганда деворга тиралиб, бирпасгина нафас ростлар, яна машққа киришар, шу алфозда қора терга ботгунча ҳовлини айланар эди. Ҳовлидаги машқлар маромига етказилиб, деворсиз юриш даражасига етгач, Самандар потекис, наст-балапд жойларда юриб, бошлаган ишини такомиллаштириш ниятида тоғ этакларини танлади. Бу ерда уни ҳар нарсага қизиқувчан болалар ўрай бошлади. Бошда Самандар бунга эътибор бермади. Аммо бир-икки каловлаганда болалар югуриб келиб, унинг қўлидан ушлаб олиб етаклашди. Бу — қўлтиқтаёқлардан тамоман кечиб, болалар ёрдамидагина юриш имкониятини берди. Машқ эрта топгда бошланар, иш вақтигача икки соат чамаси юриб олинар эди. Болалар Самандарни машқ қилдиришга шу қадар ўрганиб қолишдики, улар ўзаро навбатчилик қилиш учун жадвал тузиб қўйдилар. Бора-бора бу иш уларнинг зиммаларидаги бурчга айланиб қолди. Кейинги вақтларда машқлар аича мураккабланган эди. Бир кун Самандар машқгоҳга иккита икки пудли тошни аравачада олиб келган эди, болалар ҳеч нарсага тушунмай, алап-жалап бир-бирларига қараб қолишди. Самандар уларга тушунтирди:

— Энди текис ерда ҳам, потекис ерда ҳам юришни ўргатиб бўлдиларинг. Бугундан бошлаб мен аввал бу тошлардан бирини қўлимда олиб юришни машқ қиламан.

— Бошқа тошни нима қиласиз? — болалардан бири савол берди.

— Вой жинни-ей, кейин икки қўлларида иккита тошни олиб юрадилар, тушундингми энди? — деди ғурур билан бошқаси ва шуни ҳам билмайсанми, дегандай савол берган болага қараб бошини чайқап қўйди.

— Ҳа, балли, бир оз вақт ўтгандан кейин иккинчи тошни ҳам кўтариб юраман. Ҳасса таяниб тавариб қув-

ватсизланган оёқ болдирларили мустаҳкамлайди. Қани, ҳозир, олти киши келишлар-чи!

Олти бола Самацдарнинг олдига келди. Самацдар уларга вазифаларини тушунтира бошлади:

— Сизлар чап томонда, яъни тош кўтарган томонимда юрасизлар, каловланиб йиқилай деганимда, уч киши тошни, қолганлар менинг ўзимни ушлаб қолиши керак, тушундиларингми?

— Тушундик.

Самандар тошлардан бирини чап қўлига кўтариб олди. Мувозанатини олиш учун бирпас ерга ўрпашаётган каби уёққа-буёққа чайқалиб кўрди. Яхши ўрпашганига қапоат ҳосил қилгач, секин юра бошлади. Уч боланинг кўзи тошда, қолганлари унга тикилганча бирга секин одимлашар эди. Навбат кутиб турганлар ҳам эътиборсиз ўтиролмадилар. Улар бу янги машқнинг муқаддимасини кўриш ниятида икки тўпга бўлишиб, икки ёқдан кузатар эдилар.

Самандарнинг беш-олти дадил қадамидап мамшун болалар қувончларини яширолмаи, ҳатто «урра», деб қичқира бошладилар. Шу пайт сира кутилмаган воқеа содир бўлди.

Самандар мувозанатини йўқотиб бир каловланди-ю, ўша заҳоти ўнг томонга ағанади, болалар унинг олдига етиб келиб улгурмай, икки думалаб, пастга қулади. Ранги қув оқарган болалар дув этиб Самацдарнинг атрофини ўраб олдинди. Кимдир дўпписида сув олиб келиб, унинг юзига соча бошлаган эди, бошқа бола уни жеркиб:

— Йишини-минини бўлдингми? Нега бунақа қиласан?— деди.

— Мен йиқилганда доим онам шундай қиладилару, ўзинг билмайсан,— деди ва яна сув сачратмоқчи бўлиб чоғланган эди, уришган бола унинг дўпписини олиб притиб юборди.

Самандар унганча ўрнидан туриб, протезини ечаётган эди. Энди болалар уларнинг ёрдамларига ҳожат йўқлигини билиб, жпм туриб Самацдарни кузатишарди.

Самандар протезини ечган заҳоти болалар «ҳим...» деб, даҳшат ичида нафасларини ичларига ютдилар. Оёғининг эндиғина юлқа битган териси қирилиб, тирқираб қоп оқар эди.

— Зиёни йўқ, қўрқманглар, ҳозир ҳаммаси жойида бўлади, машқни бошлаймиз,— дея Самацдар кичик дўстларини бир оз тинчитиб қўйди. Болалар бир-бирларига

секин бош қимирлатиб, алланмаларни шивирлай бошладилар.

Самандар чўнтагидан йод солинган шишачани олиб, шошилмай очди ва одатдагидай қошаган оёғини кўтариб, терисп ёрилган жойга қўйди.

Болаларни яна ваҳм босиб, қичқириб юборишди. Ҳалли ҳаяжонларини босиб улгурмай, Самандар улар учун янада даҳшатлироқ манзарани намойиш этди. У йодни қўйини билан қошаган оёғини ерга босиб, ўрнидан турди. Олдинда турган бир-икки бола югуриб келиб:

— Самандар ака, бириас ёта қолдинг, тагини чатоқ бўлмасин, — деган эди:

— Ҳи, жон Самандар ака, — дея иккинчи бола ҳам унга қўшилди.

Аmmo Самандарнинг юзларини ҳам бурштирмай, жўнгина оёққа турганини кўрган ҳар икки бола хотиржамланиб «қара» дегандай орқадаги болаларга имлаб ҳам қўйишди.

Самандар яна ўтириб олиб, йоддан қўйди. Сўнг бинтлади-да, протезини кийиб ўрнидан турди.

Болалар катта хавфдан қутулган сингари енгил нафас олишди. Узилиб қолган машқ яна давом этди. Кетиш олдидан эса у болаларга темир топнишни алтимос қилган эди...

Ҳозир болалар қувониб кетганларининг боиси ҳам шунда эди.

Самандар эшикда кўриниши билан болалар уни ўраб олишди.

— Кетдикми?

— Кетдигу, ўзи қаёқда у темир?

— Ҳу авави ёқда, тоққа чиқаверишда ёнғоқзор бору ўшанинг бир бурчагида.

Болалар олдинда, унинг кетида Самандар қўлтиқ-таёқсиз шахдам қадам ташлаб борар, болалар унинг юришига эътибор берганда, қўлларини ҳам силкитиб, солдатчасига одимлар, беминат кўмакчиларига мамнуният билан кўз қисиб кўяр эди.

— Мана, ҳу ўша бурчақда, — деди олдинда кетаётган бола ёнғоқзорга етгач.

Иккинчи бола югуриб бориб, шох-шаббаларни бир ёққа иргита бошлади.

Темир, дарҳақиқат, кўпгилдагидай. Қўл ушлайдиган ери жуда силлиқ бўлиши билан бирга, кўтаришга ҳам қулай.

— Яшанглар, азаматлар, мапа бу ажойиб совға бўлди менга.

— Яна топиб берамиз керак бўлса,— деди ҳалигга олдинда юрган бола.

— Йўқ, раҳмат, шунинг ўзи кифоя, болалар, раҳмат.— У темирнинг оғирлигини чамалаш учун кўтариб кўрди.

— Оғирми?

— Чакки эмас, саксон килога бориб қолар, агар ошиқ бўлмаса.

— Вуй...— деб юборишди бирдан болалар саксон килони эшитиб.

— Буни қандай кўтарасиз, оёғингиз оғирмайдими?— деди бир бола таажжубланиб.

— Машқ билан,— дея темирни тиззасигача яна бир кўтариб, ерга қўйгач, болаларга қараб кулди.— Эсларинг-дами, уч ой олдин қўлтиқтаёқда ҳам зўрға юрардим. Сизларнинг кўмаklarингизда машқ қилиб, мапа энди соғ одамдай юрибман.

— Оёғингиз сираям оғирмайдими а?

— Сираям. Шоҳ Баҳром севгилисига бир ўқ билан кийикни чўккалатиб, бўғизлаганини айтиб мақтанган экан, оқила аёл бир бузоқни болохонага олиб чиқиб тушавериб, бу ишни такомилга етказибди. Сўнг шохни чақириб, ўз ҳунарини намойиш қилгандан кейин, барча эпчиллик ва уддабуронликнинг дояси — машқ, деган экан.

— Бизлар ҳам машқ қилсак, сиздақа зўр бўларканмиз-да?

— Албатта, мендан ҳам зўрроқ бўласизлар.— У шундай деб кутлмаганда, болаларга савол берди:— Оғир атлетикани биласизларми?

— Биламиз,— дея елкалари кенг, паҳлавондай йигит ўртага отилиб чиқди.

— Бу мактабдаги тўғаракка қатнайди-да, шунинг учун билади,— деди ҳавасини яширмай бошқа бир бола.

— Бўлмаса, қолган болалар мен билан шуғулланади. Сизлар менга юршни ўргатгапларингиз эвазига, мен ҳаммаларингизга нитанга кўтаришни ўргатиб қўймац.

— Вууйй, зўр-а болалар,— бирпасда олағовур бошланди.

— Ҳозирча хаёр, темирни яна бекитиб қўйинглар, машгулотни ҳар куни шу ерда ўтказамиз. Энди бориб дарсларингни тайёрланглар, хўшми?

Самацдар узоқлашиб кетганида ҳам болалар алланималарни чуғурлашиб, баҳслашишарди.

У яна икки ой устахонада ишлади. Бу орада ишдан бўш вақтларида бояги болалар тоғга темирни кўтаришни машқ қилди. Болалар ҳам ўзларига мос темир топиб олишди. Болалар билан машғулот ўтказиш унинг кичик дўстлари учун айна муддао эди. Кўп ўтмай шаҳардаги деярли ҳамма болалар бу воқеани эшитиб, ҳаваслари кела бошлади. Ҳар бир бола паҳлавон сингарни бўлишни орзу қилар, тақлид қилишга интилар эди.

Самандар икки ойлик машғулот давомида саксон килолик темирни бемалол кўтарадиган бўлди. Ҳатто баъзи кичик даврдаги мусобақаларда қатнашиб, яхши натижаларга эриша бошлади. У энди шофёр бўлиб ишлай олишга тамоман ишонч ҳосил этгач, бир куни ётиги билан устага мурожаат қилди:

— Уста, менга янги бир ҳунар ўргатдингиз, таълим бердингиз. Бунинг учун минг бор раҳмат. Энди менга рухсат берсангиз, кўнглимдаги ишга борсам. Оёғим ногирон эди, анча элақага келиб қолди.

Аввал уста ҳеч нарсани тушулмагандай анграйиб қолди. Сўнгра:

— Нима, ҳазил қилаяпсанми? — деди.

— Йўқ, уста, мен шофёрман. Шу касбни жон-дилимдан севаман, бормасам бўлмайди.

Уста узоқ ўйланиб қолди. Сўнг кула-кула, бошини чайқаб, шогирдининг қўлидаги қоғозга имзо чекиб берди.

Самандар енгил нафас олиб, кўчага чиқди. У шаҳар партия комитетининг шу ишга тегишли бўлимига кирди. Бундан уч ой муқаддам борганида, бутун мақсадини айтиб маслаҳат сўраган эди. Партия комитетидагилар унга машқ қилишни маслаҳат беринди. Машқ туфайли қўлтиқаёқсиз юрадиган бўлди. Бўлим мудир Тўхтаев уш олдинги галдагидай очиқ чехра билан кутиб олиб, креслога ўтказди, ҳол-аҳвол сўради.

— Эсимда, эсимда, мана энди бошқа гап. Ҳасса ҳам йўқ шекилли?

— Ҳа, ҳассани ташлаганимга анча бўлди.

— Жуда соз! — Шундай деди-ю, мудир бешинчи автобаза директори номига қоғоз ёзди.

— Раҳмат, жуда мишпатдорман...

Мудир яна савол берди:

— Ҳа, айтгандай, врачлар нима деяпти?

— Бир-икки ойдан сўнг яна бир учранг, ўйлаб кўрамиз, дейишган эди, — деди қўрқа-писса.

Тўхтаев ўйланиб қолди.

— Ҳа, майли, қоғоз сизда тура турсину, аммо авто-

базага боришдан олдин врачларга учранг, дурустми? — деди.

Умиди узилаёзган эди, юзига яна қон югурди. У қоғозни олиб, орқа-ўнгига қарамай кетаётган эди, мудир яна тўхтатди.

Энди Самандар умидини тамоман узди. Ҳозир берган қоғозини қайтиб олади, деб бир зумдаёқ сўниб қолган кўзларини унга тикди.

— Ёш коммунистсиз, базада партиявий ишларни йўлга қўйишда сиздан ёрдам кутамиз, ўртоқ Муслимов, — деди мудир мулойимлик билан, айни вақтда қатъий оҳангда.

Самандарнинг юзига табассум югурди.

— Албатта, ёрдам бераман, қўлимдан келадиган ҳамма ишни қиламан, ўртоқ Тўхтаев, — деди вужудини қамраб олган шодлик ҳиссини яширолмай Самандар ва энди хотиржам эшикни очди.

Кўчага чиққанда у осмоннинг еттичи қаватида парвоз этаётган каби руҳи энгил тортиб, бу ажойиб, камтарин одамга ҳаваси келгандай орқасига қараб қўйди. Урта бўй, сочлари анча сийрақлашиб қолган, биров унга муржаат қилганда суҳбатдошига очиқ чеҳра билан жилмайиб турадиган Тўхтаевнинг қиёфаси кўз олдида жопланди. Унинг кулеб турган кўкиш кўзлари ҳамон Самандарин меҳрибонлик билан кузатаётгандай бўлиб туюлди. Ҳаяжонидан чуқур бир энтикиб, сўнг поликлиника томон юрди.

Ҳайтовур, поликлиникада навбат кутиб ўтирувчилар кўринмади. «Жарроҳлик» деб ёзиб қўйилган эшик қия очиқ турган экан.

— Мумкинми?

— Кириш, хўш, хизмат? — Тўрдаги оқ чойшаб ёшилган стол ортида ёшгина киши ўтирарди.

— Мени ташмадингиз шекилли?

— Энди сизлар озмисизлар, ҳаммаларингизни таниб бўлармиди, — деди тундлик билан врач.

Самандар гапни чўзмай, мақсадга кўчди:

— Мен шофёрман, ўз касбим бўйича ишга боришга рухсат сўраб кирганимда уч-тўрт ой сабр қил, деган эдингиз. Шунга келган эдим.

— Ҳмм... Ҳалиги, шофёр бўламан, деб-а?

— Ҳа, — деди Самандар умид тўла кўзларини врачга тикиб.

— Йўқ, огайни, бу ишни мен қилмайман, — деб тўнгиллади врач.

Самандар умидсизланиб, елкасини қисганча врачга тикилиб қолди.

— Гап бундоқ,— дея яна сўз бошлади врач.— Аввало, давлатнинг мақинасини сизга ишониб бўлмайди. Қолаверса, сиз ўзингизни ҳам яна қаттиқроқ майиб қилишингиз мумкин, оғайни. Нима, сизга бу ишлар майла-бозчиликми?

— Ахир мен олти ой машқ қилдим, ҳассасиз юридиган бўлдим. Тагин нима қилишим керак?— Энди Самандар чинакамига ўксиниб, ўпкаси тўлиб, ўзини йиғидан аранг тутиб сўзлар эди.

— Биласизми, оғайни, сиз циркка ишга кираётганингиз йўқ. Машина ҳайдаман, деяпсиз. Мен эса бундай қоғозни беролмайман, вассалом. Истасангиз, область марказидаги поликлиникага учранг, уқдингизми?

Самандар поликлиникадан чиқди. Абдушукурни қидириб тўғри автобаза томон йўл олди. Темир йўлни кесиб ўтиши билан Абдушукурнинг ўзи рўпарасидан чиқиб қолди. Самандар хурсанд бўлганидан:

— Бемор тузалгиси келса, табиб ўз оёғи билан келади, деб шуни айтадилар-да,— дея Абдушукурнинг елкасига қўл ташлаб, ҳол-аҳвол сўрашди.

Ҳеч нарсага тушунмаган Абдушукур:

— Тинчликми, нима гап ўзи?— дея Самандарга тикилиб қолди.

— Тинчлик, дўстим, бир илтимос билан келаётган эдим.

— Хўш, қулоғим сенда.

— Область марказигача олиб бориб қўйишга бир машина керак эди.

— Автобус-чи?

— Юк бор эди.

— Қанақа юк?

— Сўроқ қилиб, сен ҳам юрагимни сиқма, кейин айтаман.

Абдушукур бундай кезларда дўстининг юрагига қил сигмаслигини билар эди. Шунинг учун сўроқни тўхтатиб, орқасига қайтди ва: «Қани, юр-чи, Жўра қизиқ марказга бораман деяётган эди»,— деб қўшиб қўйди.

Улар автобаза дарвозасидан киришганда Жўра қизик машинага ўтириб чиқиб кетаётган эди. Самандар кабинага ўтириб, Абдушукур билан хайрлашди.

Кун пениндан оққанда машина область марказига олиб борадиган асфальт йўлга бурилиб, елдай учди.

Жўра қизиқ бу нотанин йигитга зимдан қарай бошлади.

Пешонасининг хиёл дўнглиги Жўра қизиқнинг эътиборини тортди. Бундай одам хушчақчақ, тўғрисиўз бўлишини айтар эди раҳматлик онаси. Қирра бурни думалоқ юзига жуда ярашибди. «Чехраси очиққина йигит экан», деб кўнглидан ўтказиб, савол берди:

- Отинг нима?
- Самандар.
- Отагининг оти-чи?
- Қаландар.
- Бувангшики-чи?

Жўра қизиқ бу саволни берди-ю, жавобини кутмай:

— Ҳа, қўя қол, чарчадинг, калта-калта нафас олишининг қара,— деб кулиб кўзини қисиб қўйди.

Самандар бу хуштабиат одамга завқ билан тикилиб қолди. Дили анча ёришиб, ичидаги ҳовур кўтарилди бошлади.

«Ҳамма одамлар ҳам очиқ, бир гапириб ўн кулади-гап зукнотабиат, сезгир бўлишса нима қиларкин-а? Нега баъзилар қовоғини солиб, ичимдагини топ, деб гапингга ҳам зўрға жавоб беради». Шунинг хабаридан кечирар экан, яна Тўхтаевнинг очиқ чехраси кўз олдига келди. Ичидан хурсанд бўлиб хўрсиниб қўйган эди, шу заҳоти қайданам бояги врачнинг тунд чехраси кўз олдига келди. Кўнгли алланечук бўлиб, жимиб қолган эди, Жўра қизиқ яна савол бера бошлади:

— Нега индамайсан? Ё тилинг танглайингга ёпишиб қолдими-а?— деб кетидан хахолаб, суҳбатдошига қараб бошини ирғаб қўйди. Сўнгра сўзида давом этди:— Биласанми, кабинамга чиққан одам диққинафас бўлса, ўнкам бўғзимга тикилиб, дод деворгим келади, қани, гапир энди, чух!

Самандар нима дейишини билмай:

— Нимани гапирай?— дея савол назари билан Жўра қизиққа тикилиб қолди.

— Нимани гапирай? Сени қара-ю! Темирингни гапирга қол, уни қаёққа олиб боряпсан?

Шундай деб, Жўра қизиқ кузовдаги штангага ишора қилди.

- Ҳа, уними? Дўхтурга олиб боряпман.
- Ие, темирни-я?
- Ҳа, темирни.
- Касал бўп қопти-да?
- Ҳа.

— Үзимизнинг дўхтурларимиз дардига даво қилолмадимми?

— Улар дардни огирлаштиришди қайтага.

— Оббо азамат-ей, зан йигит экансану, огайни!

Жўра қизиқ шундай деди-ю, тормозни босди, Самандарга икки қаватли оқ бинони кўрсатиб: «Сен айтган жой мана шу, огайни, қани, темирнинг кўтар энди», деди.

— Темир тура турсин, Жўра ака, мен ҳозир, — деди-ю, Самандар ичкарига кириб кетди.

Жарроҳлик хонасида ёши элликларга бориб қолган, бошига оқ сурпдан қалпоқ, эгнига халат кийган аёл ўтирар эди.

— Келинг, ўғлим, қани, марҳамат, ўтиринг, — деди аёл мулойимлик билан.

Бу қадар ширинсўзлик ва меҳрибончиликдан анграйиб қолган Самандар яна бояги врачнинг қўпол муомаласини хотирлаб, ўйлашиб қолди. Назарида, бу аёл жуда катта мутахассис туюлиб, шу заҳоти унга ихлоси ошди. Врач кўрсатган курсига ўтириб, нафасини ростлади, сўнг бўлган воқеани бошдан-оёқ инопилмайд гапириб берди ва мақсадини тушунтирди.

— Қани, нимингизни сизнинг-чи! — Врач мулойимлик билан Самандарга мурожаат этди.

Оёқларини кўргач, узоқ ўйлашиб қолди. Ниҳоят, чуқур бор хўрсиниб:

— Афсуски, мен ҳам сизни хурсанд қилолмайман, ўғлим, — деди.

Самандарнинг бошига гўё осмон қулади. Бирпас тили сўзга келмай қийналди. Ниҳоят, йингламсираб:

— Ахир, мен бутун одамдай юраман, юк кўтараман, тагин нима қилай? — дея врачга нажот тилагандай тикилди.

— Ҳеч нима қилолмайман, ўғлим, — яна қайтарди врач. — Бунинг устига марказдан шифёрлик қилини мумкин, деган қоғозингиз ҳам йўқ, — дея қўшиб қўйди у.

Самандарга кимдир нажот қўлини чўзгандай бўлди. Чўнтақларини пайпаслаб, тўрт буклоглиқ қоғозни чиқариб, врач столга ташлади.

— Мана қоғоз, отажон, энди рухсатномангизни ёзиб бера қолинг, — дея Самандар яна жопланди.

Врач қоғозни сипчиклаб кўздан кечиргач:

— Бари бир ҳеч нима қилолмайман, ўғлим. Бунда ҳам соғлиги йўл берса, рухсатнома ёзиш мумкин дейилган, холос, — деди у янада юмшоқроқ сўзлашга ҳаракат қилиб.

Бироқ энди Самандарнинг жаҳли чиққан эди. «Мен ўзим севган касбимга қайтмоқчиман, тушундингизми?»

Наҳотки одамга шушчалар шонимасангизлар? Ахир мен сизнинг ҳузуригизга келгунча бутун чораларни кўрганман, рулга ўтиришга кўзим етгани учун айтилмаш бу гапларни» деди Самандар яна илтижо оҳангида. Аммо бу билан ҳам бирор натижа чиқаролмагач, шонилгадча эшикка отилди.

Жўра қизик Самандарнинг ҳансираб келаётганини кўриб:

— Секипроқ-ўв, ҳали темирингни жони узилгани йўқ,— деб ҳазил қилган эди, Самандар унинг гапларини эшитмаган сингари:

— Жон Жўра ака, шуни бир ёғида кўтаришиб юборинг,— деб орқа бортни очиб, штанганинг бир учига ишора қилди.

Жўра қизик бошда Самандар ҳазил қиляпти, деб:

— Майнабозчилигингни қўйсанг-чи, қани, ўтир, кечикяпман,— деган эди, Самандар жиддий оҳангда:

— Ҳазил қилаётганим йўқ, Жўра ака, кўтаришворинг, деяпман,— деди.

Жўра қизик ичда «дўхтурлардан бироитаси сўраган чиқар-ов», деб штанганинг бир ёғида кўтариб, врачнинг кабинетига олиб киришди.

Штанга тарақ этиб ерга тушини билан врач хотин ўрпада сағчиб туриб кетди.

— Иима гап, тишчиликми ўзи, ўғлим? — деди шунда ҳам врач осойишталик билан ва Самандарга тикилиб қолди.

Жўра қизик бу ҳангомадан донг қотиб қолган эди. У чиқиб кетишини ҳам, кетмасини ҳам билмай, бир дўхтир хотинга, бир Самандарга қараб, ишнинг бердисини пойлар эди.

Ниҳоят, Самандар штангага яқинлашди. Элганиб, қўллари билан маҳкам сиқиб, ўзи яхшилаб ўрнашиб олгач, аста-секин штангани кўтара бошлади. Кўкрагига бараварлаштиргач, бир нафас ростлаб олиб, сакраб боши узра кўтарди. Жаҳл талвасасида одатдагидек беш-ўн секунд кўпроқ ушлаб турди. Сўнгра аста ерга қўйиб, индамай врачга қаради.

Врач кўзлари қинидан чиқаёзиб, даҳшат билан унга тикилиб турар эди.

Жўра қизик жимликин бузди:

— Оббо азамат-эй, шу ҳунарингни дўхтурга кўрсатини ятинг бор экан, айтмайсанми, опамларни Дилкушога олиб бориб қўя қолардик,— деб хахолаб қулиб, сўнг бир врачга, бир Самандарга қараб боши ираб қўйди.

Врач ҳамон ўзига келмаган эди, Жўра қизиқнинг гапларига ҳам ортиқча эътибор бермай, сеҳрлашган тилсимотга яқинлашган каби секин юриб келиб, Самандарга бошоёқ, разм солиб кўрди. Чўнқайиб ўтириб олиб, Самандарнинг оёқларини пайпаслаб кўра бошлади.

— Дўхтур опа, ўзининг оёқлари эмас, бунисига кафолат беришим мумкин, — деди ҳазил қилиб Жўра қизиқ.

Врач ўрпидан туриб, Самандарни яна бир синчиклаб кўздан кечиргач:

— Наҳотки?! — дея шивирлади.

Энди Самандар рақибини тамоман таслим бўлди, деб ўйлади. Шу важдан қимир этмай турар, ҳатто гапиргани ҳам келмас эди.

— Қандингизни уринг, ўғлим, — деб врач бориб ўрнига ўтирди-ю, Самандарни ҳам имлаб, ёнига ўтқизди. — Жуда соз, ўғлим, шунчалик меҳнат қилибсиз, яшанг. Аммо, ўғлим, хафа бўлмангу, мен бу ишни ёлғиз ўзим сира ҳал қилолмайман.

— Ишма? — Муаммо ҳал бўлди, деб тамоман ишопган Самандарнинг тарвузи қўлтиғидан тунди.

— Ҳа, ўғлим, бошқа врачлар билан ҳам маслаҳатлашиб олишимиз керак. Уларни кўндиришга ҳаракат қиламан.

— Яхши, мен қаерда кутай? — Самандар ерга қаради.

— Сиз кетавринг, ўғлим, икки кундан кейин хабар оласиз.

Самандар эшикка қўл узатган эди:

— Ҳўв, полвон, ғалтакни ким кўтаради-а? — дея уни тўхтатиб хахолади Жўра қизиқ.

Самандар хонага кириб, штанганнинг бир ёғидан кўтаришди.

Самандар жилла бўлмаса, ноумид қолмаганига ҳам хурсанд бўлиб еру кўкка сиғмас, иложи бўлса Жўра қизиқнинг қўлидан рулни чанг солиб олгудай суқланиб боқар, қулоғига моторнинг бир маромда гувиллаши-ю, ҳар замонда машинанинг «би-би»лашидан бўлак овоз кирмас, одамлар ҳам, от-улов, ҳатто биноларгача кўзига машина бўлиб кўринар эди. Шу кўтаришкани кайфиятда Самандар Дилқушога етиб келганини ҳам сезмай қолди. Соатига қаради. Олтидан ошибди. Автобазага киришга кеч бўлди. У бир оз ўйланиб турди-да, тоғ бағридаги арчазор томон юрди. Тоғ ҳавоси унинг хаёлларига эрк берди. Кўм-кўк арчазор орасидан Зумрад чиқиб келаётгандай бўлди. Самандар каттагина арча дарахти қалпи соя ташлаб турган харсапг устига чўзилди. Чалқанча ётиб, арча шох-

лари орасидан кўм-кўн жилваланаётган типик осмонда ҳам Зумраднинг аксини кўрди. Ёнбошига ағанаган эди, оқ халатда онаси кўзига кўришди. Ғалати бўлиб ўрнидан турди. Ортиқ ўтиролмади. Аста одимлаб, пастга тушди.

ТўРТИНЧИ БОБ

Автобазада кейинги бир-икки ойлик топшириқ сурункасига бажарилмай қолди. Бунинг устига яқинда келган текширув комиссияси машиналарнинг бекор туриб қолиши оқибатида давлатга етказилган бир неча минг сўмлик зиён учун базага каттагина жарима солди. Раҳбарлик бўшаштирилгани ва автомашиналарнинг бир меъёردа ишлашини яхши йўлга қўйиб, вақти-вақти билан назорат қилмагани учун Тўра Салимовичга партия жазоси берилди. Машиналарнинг техника жиҳатидан ҳаминша шай бўлишини таъминлай олмаганликлари ва бунинг оқибатида сарф-харажатлар белгиланганидан ошиб кетгани учун бош инженер Ғиёсов ҳамда гараж мудирин Шер акадан икки ойлик маошлари миқдорига пул ушлаб қолиш ва уни давлат ҳисобига ўтказиш база бухгалтериясига топширилди.

Ҳали бу ишлар бир ёқлик бўлмасдан, беш минг сўмлик эҳтиёт қисмлар йўқолгани ҳақидаги нохуш хабар бутун автобазадагиларни астойдил ўйлантириб қўйди. Бу масалага ҳар ким ўзинча бир нисбат бериб, мушоҳада этар, бироқ калаванинг учини тополмай қўл силтаб кетшар эди. Эҳтиёт қисмлар йўқолди, деб овоза тарқалганининг эртаси куни бу масала анча равшанлашгандай бўлди-ю, аммо деярли барча шофёрлар: «Бу Абдушукурга қўйилган тузоқ», деб шубҳаланиш уёқда турсин, ҳатто бу гапнинг ростлигига қатъий ишончсизлик билдирдилар, бир тўп шофёрлар дастлаб Ғиёсов билан Шер акага мурожаат қилишди. Улар билан бирор ечимга келолмагач, тўпша-тўғри Тўра Салимовичнинг ҳузурига боришга қарор қилишди.

Секретарь қиз уларни тўхтатди.

— Тўра Салимович бақдлар, — у шундай деб бир оз тарадудланиб қолди. Сўнг ишончсиз оҳангда, — у киши бугун умуман қабул қилолмайдилар, асабийлашиб ўтирибдилар, — деб қўшиб қўйди.

— У киши асабийлашиб ўтирган бўлса, бизнинг асабимиз жойида, иккаласини омихта қилсак, ўртамеъна бир кайфият бўлиб, на сых, на кабоб куяди, биз ҳам хурсанд, у киши ҳам, олам гулистон, — деди Жўра қизик секретарь қиз ўтирган столга яқинлашиб ва энганиб: — Қани энди кириб, сизнинг қабулвингизда ўн беш нафар азамат шофёр

турибди, деб айта қолинг, оппоқ қиз,— деди шивирлаб.

Секретарь қиз ноилож ўрнидан туриб кабинет эшигини очиш учун энди қўл узатган эди, ичкаридан Тўқли чиқди. У тўдани кўриб, аввал раиғи бир оз оқариб, ҳаяжонланди, аммо тезда ўзини идора этиб: «Ҳа, азаматлар, тиңликми, ўзи», дея ҳамкасбларига мурожаат этган эди, ҳеч ким чурқ этмади. Ўзидан хавотир олган Тўқли:

— Мен ҳам ёрдам сўраб ёзган аризамга қўл қўйдириб оламан, деб кирсам, хўжайиннинг авзойлари бузуқроқ экан, индамай қайтиб чиқдим. Бугун қирмай қўя қолинглар, муҳимроқ иш бўлса, тағин ишқал қилиб қўймасинлар хўжайин,— деб кичкина кўзларини пирширатиб, алаш-жалаш атрофга қараб олди.

— Парво қилмай қўя қолинг, Тўқлиной, ўзи ишқал иш билан кирмоқчимиз,— деди Жўра қизиқ Тўқлининг елкасига қўл ташлаб.

— У қанақа ишқал иш экан, ахир мен ҳам шофёрман-ку, билиб олай жинла бўлмаса.

Тўқлининг бу қадар қизиқиб қолгани шофёрларнинг шубҳасини баттар ошириб юборди.

— Ўзингиз биладиган иш-да, Тўқлиной...— деди шофёрлардан бири ва бир оздан сўнг:— Эҳтиёт қисмлар,— деб қўшиб қўйди.

Тўқли бу гапни эшитиб, ичидан зил кетган бўлса-да, куч билан ўзини босиб:

— Шу ишга Тўра Салимовични безовта қилишнинг ҳожати бормикин? Ахир қўлимда Абдушукурнинг мендан қабул қилиб олган ҳақидаги тилхати турибди,— деди хотиржам гапирётгандай.

— Қани ўша тилхат? — Жўра қизиқ Тўқлига тикилди.

Тўқли зарби мўлжалнинг худди ўзига тушганидан хурсанд бўлиб, энди тамоман хотиржам оҳангда:

— Ҳе, йўқ, оғайни, бу жавжалли иш. Тилхатни тегизли одамлар талаб қилгандагина кўрсатишим мумкин,— деб Жўрага муғамбирона кўз қисиб, қабулхонадан чиқиб кетди.

Машмашани эшитиб, кабинетнинг эшигини очган Тўра Салимович шофёрларга ҳам эйтибор бермай:

— Нима, бу ер отхонами ёки қабулхонами?...— дея аччиқ киноя билан «қизим, сенга айтаман, келишим, сен эшит», қабалида секретарь қизга қараб гапирди.

— Отхона ҳам эмас, қабулхона ҳам, ўртоқ директор,— дея Жўра қизиқ ҳам кинояга киноя билан жавоб қайтарди,— балки иш юзасидан муҳим масалалар ҳал эткиладиган уй бу.

— Бинобарин, нима демоқчисиз?— Тўра Салимович яна баладдан келиб савол назари билан қараб қолди Жўра қизиққа.

— Бинобарин, демоқчиманки, Абдушукурнинг тилхат бериб, эҳтиёт қисмларни олиб, кейин гумдон қилгани ҳақидаги гап уйдирма, кимнингдир пайрағи,— деб қатъий оҳангда гапирди Жўра қизиқ.

— Бинобарин, нима демоқчисиз?— Бошлиқ дурустроқ жавоб тополмай яна бояғи сўзиши қайтарди.

Жўра қизиқ бўш келмади. У кейинги гапни ҳам яна бошлиқнинг сўзидан бошлади:

— Бинобарин, демоқчиманки, эҳтиёт қисмлар ҳақидаги уйдирманинг ноёнига етиб, ҳақиқий побакор жазолашмангучча, Абдушукурни ишдан бўшатмасликни бутун коллектив номидан талаб этамиз.

— Ким талаб этади?— Тўра Салимович қалтироқ овозда сўради.

— Биз талаб этамиз!

— Аниқроқ?

— Аниқроғини айтдим, бутун коллектив деб,— деди Жўра қизиқ зарда аралаш.

— Бутун коллективга бориб айттингим, бу ерда мен хўжайинман. Бинобарин, масалаларни коллектив эмас, мен ҳал қиламан. Шу билан бирликда маълумларингиз бўлсинки, мен ипоқ давлат мулкига кўз олайтирадиган одам билан ишлашни истамайман. Абдушукур эҳтиёт қисмларни қабул қилиб олганига тилхат берган. Хўш, энди тушунгандирсизлар гапга?

— Гапга тушунингизга тушунамиз, Тўра Салимович, булар шофёр экан деб, гўл фараз қилманг,— деди ўкинч билан Жўранинг ёнида турган новча киши.— Аммо биз Абдушукурни яхши биламиз, бу ерда англашилмовчилик бўлганга ўхшайди. Шу масала бир ёқлик бўлгунча сабр қилиш керак. Биз ақдиша қилиб турган эдик. Мана бу касба союз маҳаллий комитетининг шу ҳақдаги қарори,— дея бир парча қоғозни секретарь қиз ўтирган стол устига ташлади.

Тўра Салимович бу сира қутилмаган зарбага унинг кучини босиб тушадиган зарба билан жавоб беришга ожизлигини сезди-ю, ичидан зил кетиб, лом-ним деёлмай қолди.

Жўра қизиқ шапқасини бостириб кийиб олди-да:

— Хайр, Тўра Салимович, андаккина ишимиз чала қолган эди,— деб қўл силтади ва шофёрларга боши билан «кетдик» инорасини қилиб, эшик қабзасига қўл узатди.

Тўра Салимовичнинг қимирлашга ҳам ҳол қолмаган эди. У қўлини кўтарган ҳамона секретарь қиз фаҳмлаб, столидаги касабаси союз маҳаллий комитетининг қарорини ёзилган қоғозни бошлиққа узатди.

Асли эҳтиёт қисмларнинг йўқолиши ҳақомаси бундай бўлган эди.

Тўқлининг машинаси автобазага етмасдан анча олдинда шошилган сигнал бериб келди. Диспетчерлик хонаси олдида қаттиқ тормоз берилди. Тўқли Абдушукурнинг иши столга бир нарча қоғозни ташлаб:

— Қўл қўйинг мапа бунга, эҳтиёт қисмлар, жуда шониб турибман, ҳозирроқ яна марказда юк олиб келишим керак экан, — деди.

Автобазага кеч мол олиб келинса, диспетчерга топшириб кетиш тўғрисида махсус буйруқ бўлгани учун Абдушукур гапни айлантормасдан Тўқлидан:

— Неча яшик? — деб сўради.

— Уч яшик, беш минг сўмлик, — деди шонилиб Тўқли.

Абдушукур қоғозга қабул қилгани ҳақида қўл қўйиб бериб, ўзи иш билан банд бўлди. У ҳали қўлидаги ручкани қўйиб, ўрнидан туришга улгурмай, Тўқлининг машинаси кўздан ғойиб бўлди. Абдушукур деразадан қараган эди, яшикни кўрди-ю, типчланиб ўтирди. Шу бўйи уч соатча ўрнидан қўзғалмади.

Тўқли машинасида қайтиб келиб, уни қўйиб кетганидан кейин орадан яна бир соат ўтгач, Абдушукурнинг юраги алланечук бўлиб, шонилиб эппика отилди. Диспетчерлик хонасининг рўпарасидаги девор устида қум тўлатилган яшикдан бўлак нарса йўқ эди.

Абдушукурнинг юраги қаттиқ ура бошлади. Чопиб диспетчерликка кириб телефонга қўл узатган пайтида соатига қараб ўйлашиб қолди.

— Кимга телефон қиламан? Тўра Салимовичгами? Нима дейман? Тўқли йўқ эҳтиёт қисмларни топширдим, деб мепдан қўл қўйдириб кетди, дейманми? — унинг лаблари шивирлади. «Йўқ», деди яна ўзига.

Абдушукур яқинда Тўра Салимович билан гаплари қочиб кабинетдан чиқиб кетаётганда, қабулхонада Тўқли билан дуч келганини, сўнг унинг юпатиб айтган сўзларини хотирлади. Кўнгли алланечук бўлиб кетди. Яна рўй берган фалокатнинг олдин олми, хатонини тузатиш чораларини излай бошлади. Мантқиқа тўғри келадиган бир нима ўйлай олмади. Бу гапни битта-яримтага айтиш ҳам хавфли, чуваланиб кетади.

Абдушукур сабр қилди. Аммо воқеа бўлган кечанинг

эртасига Жўра қизни келиши билан уни хабардор қилди. Ҳали улар бирор қарорга келиб улгурмаган эдилар. Шу орада Тўқли келиб қолди-ю, бу гап дув этиб бир зумдаёқ тарқаб кетди.

Жўра қизниқ диспетчерлик хонасига келиб, Абдушукурни бир оз тинчитгандай бўлди. Энди чиқиб кетаётган эди, яна олдида Самандарга дуч келди.

— Э, Самандар Қаландар ўгли, бормилар, бардамгина юриптиларми? — дея қуюқ кўрпшгач, тегажаклик қилди: — Темирларини ола келмантилар-да, марказга элтиб қўярди-яна.

— Раҳмат, темир ўз вазифасини бажариб бўлди. Ма-на, ўша куни ваъда қилинган қоғоз ҳам олинди, — Жўра қизниққа врачнинг рухсатномасини кўрсатди. — Энди навбат ўзимизга, Жўра ака, — дея Самандар ҳам ҳазилга ҳазил билан жавоб қайтарди.

Жўра қизниқ яна ҳазил қилди:

— Бу дейман, ўзлари ҳам биз қатори шофёр эканлару, кечаги савлат-важоҳатларини кўриб, бирор идоранинг бошлигимисиз, деб ўйлабман.

Самандар жавобга энди оғиз ростлаган эди, кимдир Жўра қизниқни чақириб қолди.

Самандар унинг кетидаи завқ билан тикилиб қолди. Ичида кири йўқ, дали-гули одамни жуда ёқтирарди у. Бундайлар билан ҳар бир ишда жуда тез тил топиш мумкин. Ўзи ҳам шунақа. Тортиниб ўтирмайди. Каттаи ака, кичикни ука деб етти ёт бегонага ҳам қўшилиб кетаверади. Ўзини оғир-вазмин кўрсатиш учун овозига сохта оҳанг бериб, тилёғламалик қиладиган одамни кўрса, жини қўзгайди. Битта-яримта ўртоғи шундай қилгудай бўлса, ўша ваҳоти: «Тушунолмай қолдим, бирор мажлис-нажлисда ўтирибмизми ёки ўз давраимиздами?» — деб таңбеҳ беради. Ортиқча такаллуфни ёқтирмайди, нимаики муддаоси бўлса, очик гапириб, очик жавоб олишни хуш кўради.

Самандар Жўра қизниқда шундай хислатларни кўриб, ичидаи қувонди. Бундан кейин у билан бирга ишлашини ўйлаганда эса кўнгли яна шод бўлди.

Шу кайфият билан диспетчерлик хонасига кирди-ю, Абдушукурнинг тунд чеҳрасини кўриб, ҳайрон қолди. У дўстини камдан-кам бу ҳолда кўрар, Абдушукур ҳам бирор жиддий гап бўлмаса, унча-мунчага парво қиладиганлардан эмас эди. Шунинг учун Самандар кира солиб унга мурожаат қилди:

— Тинчликми?

Абдушукур дўстининг кириб келганини ҳам найқама-

ди. Аллақандай қоғозларни титаётган эди. Самандарнинг овозини эшитди-ю, унинг ҳам юрагини гаш қилмаслик учун бўлиб ўтган машмашани сездирмай, кулиб кўришди, ҳол-аҳвол сўрашди.

— Нима бўлди, тинчликми ўзи?— яна савол пазарп билан унга тикилиб қолди Самандар.

— Ҳеч нарса, нега энди бир нарса бўлди, деб ўйлаяпсан?— Абдушукур ўзини тутиб жавоб қайтарди Самандарга.

Самандар ортиқ уни қистамади. Демак, айтгиси келмаяпти. Кулиб, врач берган қоғозни Абдушукурга узатди. У қоғозни кўздап кечириб, Самандарнинг қўлини маҳкам сиқиб, бағрига босди, юзидан ўпди.

— Табриклайман, дўстим, мана энди бирга ишлашамиз.

— Раҳмат.

— Бўлмаса сен тезроқ директор уёқ-буёққа кетмасдан учрай қол.

Абдушукур шундай деб, Самандарга Тўра Салимовичнинг кабинетига олиб борадиган йўлни кўрсатиб, ўзи яна иш столига ўтирди.

Абдушукур Самандарни ишга олишини илтимос қилиб, директор билан гаплашганини айтмади. Ҳозир эса ўйлашиб қолди. Хаёлидан: «Бари бир директор айтади, Самандар хафа бўлмасмикин?» деган фикр ўтди... «Бошлиқнинг феълини билгач, ўзи тушуниб олар», дея ўзига тасалли берди-да, сўнг тамомап ишга кўмилиб кетди.

Тўра Салимович Самандарни хуш муомала билан кутиб олди, ўтиришга жой кўрсатиб, сўнг унинг муддаосини сўради.

— Ўртоқ Тўхтаев сизга юборган эдилар,— дея Самандар қоғозни узатди.

Тўра Салимович қоғозга тезгина кўз югуртирди-ю, елкасини қисиб, ишончсизлик билан Самандарга тикилди, сўнг:

— Улуғ Ватап уруши инвалидимисиз?— деб бош-оёқ Самандарни кўздап кечирди.

Самандар «шундай», деб лўнда қилиб жавоб бера қолди.

Тўра Салимович ҳеч нарса тушулмадим, дегандай ҳамон Самандарга кўз тикиб турар эди.

— Урушда икки оёқдан ажралганмиз,— деб настга ишора қилди Самандар.

— Шошманг, сизнинг тўғрингизда Абдушукур менга ҳеч нарса демаганмиди?

— Билмадим.

— Бу ҳақда ўрталарингизда гап бўлганмиди?

— Йўқ.

— Қизиқ,— дея Тўра Салимович Самандарга энди хавфсиз раб тикила бошлади. Ҳатто ундан шубҳаланиб, эҳтиёт чораларни ҳам ўйлаб қолди.

Хаёл уни бир зумда олам-жаҳон ерга олиб бориб келди. Ниҳоят, буни Абдушукурнинг тузоғи хаёл қилиб, қаттиқ асабийлашди. «Демак, атрофига одам тўплаяпти! Йўқ, одам тўплаб бўлсан. Мен бу тирранчангни ҳам жингиртоб қилиб олганда ҳолларингни кўраман», деб хаёлидан ўтказиб қўйди Тўра Салимович.

Ҳеч нарсадан хабарсиз Самандар директорнинг узоқ ўйга ботганини кўриб:

— Хавотирланманг, врачдан қоғозим бор, анча машқдап кейин иш сўраб бордим шаҳар комитетига ҳам,— дея изоҳ берди.

Тўра Салимович шаҳар комитети сўзини эшитгач, анча ҳушёр тортиб, юзига сохта табассум югуртди ва ўзини гўё Самандарга ғамхўрлик қилаётгандай кўрсатиш мақсадида:

— Бу-ку тўғри-я, аммо сизнинг ҳаётингизни ўйлаяпман, ука!— деди у жуда мулойимлик билан.— Умрингизнинг буёғини яна таҳликага солиб нима қиласиз, дейман-да, тағин ўзингиз биласиз. Сиз бизларни деб қон тўқкансиз ахир, буни ўйламай, иложимиз қанча. Бунинг устига бизда иш оғир, одам етишмайди, баъзап икки смена ишлаб қолишга тўғри келади. Қайдам, дош берафмикансиз, ярим-та оёқ билан.

— Буёғидан ташвишланманг, ўзимни жуда пишитганман,— Самандар яна ишопч билан таъкидлади.

Тўра Салимович бир ёқдан, қўлидаги қоғоз, иккинчидан, ишвалидлигини ўйлаб, бошқа бир нима дея олмади. «Аммо нима бўлганда ҳам Абдушукурнинг оғайнисидан!»— деган хаёлга бориб, чеҳраси тупдлашди. Самандарга нисбатан унда қандайдир бир ички адоват пайдо бўлди. Кўпинча у ўз айтганини қилдирилмаганида шундай бўлар эди. Бугун ҳам айтганини ўтказа олмади, бунинг устига Абдушукур олдида бир пақирлик одам бўлиб қолди. Ахир у: «Хаҳ, холнинг шу экан, менга хўп дея қолганинг маъқул эмасмиди?»— деб ўйламайдими? Шу андишаларга бориб, Тўра Салимович узоқ сукут сақлади. Бироқ бирон чора кўролмаслигига кўзи етиб, қўнғироқ тугмасини босди. Хаёлига қаерда нам Жўра бошлиқ шофёрлар тўдаси билан бўлган тўқнашув келди. Шундан сўнг у қовоғини солганча гўё олдида ҳеч ким йўқдай Самандарга бир оғиз ҳам сўз

айтмади. Эшиқдан мўралаган секретарга. Шерни чақдирши айтди-да, аллақандай қоғозларни титпи билан машгул бўлди.

Самапдар кабинет жиҳозларига кўз ташлади. Бошлиқнинг ёзув столи тўқ зангори мовут билан ёпилиб, устига ҳаддан ташқари бесўнақай каттакон сиёҳдон, унинг ёпидаги стакапга йигирмадан ортиқ турли рангдаги қалам солиб қўйилган. Хонанинг ўртасида суянчиғи баланд қора диван, унинг устига ҳам шу рангда мовут сирилган, нариги девор тагига қатор стуллар терилган. Хонанинг ўртасига гилам тўшалган бўлиб, девор тагларига пойандоз ташланган. Тўрт деворнинг деярли бўш жойи йўқ эди: турли плакатлар, машиналарнинг схемалари, ҳикматли сўзлар ёзилган оқ қоғоз.

Самандар Тўра Салимовичга зимдан қарарди. Осилиб турган бағбақасида каттакон холи бор экан. Бошини орқага ташлаб юрса керак, энгаги бўйни билан қўшилиб кетгандай. Ўнда бесаранжом ўтираркан, ҳали пастга қарайди, ҳали тортмасини очади, ҳали ҳожат бўлмаса ҳам телефонга қўл чўзади, хуллас, ҳаминша ҳаракатда. Самандарнинг болалик йиллари эсига тушиб кетди. Ўтирган ерида қимирлайверса, отаси раҳматлик: «Ҳадеб штиллайверма, бесаранжомликка ўргансанг, тўрт киши билан ҳам хотиржам ўтириб гаплаша олмайсан, одамови бўлиб қоласан», дерди.

Самапдар яна бошлиққа разм солди. Газета ўқиганда кўп жумлаларнинг тагини кўк, қизил, қора, сариқ, жиггаранг қаламлар билан чизиб қўйибди. Нега бундай қилганининг сабабини Самандар тушунолмай кўзини узди. Вурчакдаги этажеркага қаради. Қалаштириб ташланган катта-катта китоблар чанг босиб ётибди, унинг ёпида катта энциклопедия турибди.

Тўра Салимович Самандарга яна бир қур кўз ташлади-да, қўнғироқ тугмасини босди, эшик очилиб, секретарь қиз мўралади, «эшитаман» дегандай бошлиққа тикилди.

— Чой!

— Хўп бўлади.

Секретарь эшикни ёпиб улгурмай, баланд бўйли, жусадор, сочи устарада қирилиб, чуст дўйини кийган эллик беш-олтинч ёшлардаги киши ичкарига кирди.

— Чақдирган экапсиз.

— Ҳмм... ишлар қалай?

— Дуруст, полиинга ҳаққим йўқ. Эшитаман?

— Бу кишини шаҳар партия комитети бизга ишга тавсия этипти. Машина-шашинанг борми?

— Бор, қай куни олинган янги си ҳали ҳеч кимга бери-
кетирилган йўқ.

— Янги сини қўя тур, тағин нима бор?

— Юрий ремонт қилиб қўйилган уч тоннали машина
турибди.

— Ҳа, майли, шуни бера қол, авобусга ўхшаган-
да-а?

— Йўқ, юк машинаси.

— Ҳа, бари бир, беравер!

— Йоним билан.

— Ҳа, айтгандай, тунов купи маорифдан телефон қо-
қиншувди, ўнпичи сиф болалар билан ҳафтада тўрт соат-
дан амалий машғулот ўтказини бизга юкланибди. Сенга ай-
таман, деб эсимдан чиқибди. Шу болаларни ҳам бу киши-
га тошпир.

Бошлиқ шундай деди-ю, Самандарга қараб: «Бизда
шунақа иш чиқиб қолса, сўраб ўтирмай тошпирерамиз»,
деб қўйди. Самандар ҳам бир нима дейиш керак бўлгани
учун «яхши», деб қўя қолди.

— Хужжатларингиз ёнингиздами?

— Ҳа, ёнимда,— Самандар хужжатларини стол устига
қўйди.

— Бу қоғозни партия ташкилотимизнинг секретари
Гиссовга беринг. Қолганлари менда қолсин, кейин оласиз.—
У коммунистини ҳисобга олиш учун берилган қоғозни Са-
мандарга узатди.

Самандар қизариб, қоғозни олиб, ёп чўнтагига солди.
Боя шонилганидан хужжатларининг ичига қўшиб қўйган
экан.

Автобаза бошлиғи «бўлди» деган каби бошини қимир-
латиб қўйгач, Шер ака: «Қани кетдик», дея эшик томон
юрди.

Янги ходим индамай унинг орқасидан эргашди.

Коридордан чиқиб ҳовлига бурилгач:

— Кечирасиз, отингиз?

— Самандар.

— Жуда саз, жуда саз, фамилиянгиз-чи?

— Муслимов.

— Ҳа, Муслимов денг? Менинг бувамнинг отлари ҳам
Муслим эди. Жуда чиройли от, ҳа, жуда чиройли. Мус-
лим.— Шер ака сўзларни қайтариб айтишни, кўпинча бир-
рор сўзин алоҳида чўзиб талаффуз этишни, гапириш ол-
дида «кечирасиз» иборасини ишлатишни хуш кўрарди.
Одатича: «Ҳа, Муслим денг», деди-да, сўнг муҳим бир нар-
саи унутган каби:

— Ҳа, кечирасиз, қаранг, отангизнинг отларини сўраш-ни учутаёзибман-а. Ахир сизни нима деб чақираман?

Бу одамнинг бир қараганда содда, аммо бачканароқ сипчқовлиги, гапириш оҳангидаги ўта такаллуфдан э-саси қотди.

— Исмимни атаб чақираверасиз,— деб гапни узди.

— Ҳа, шундайми?— дея ўйланиб қолди Шер ака, сўнг: — Яхши йиғит экансиз,— деб қўшиб қўйди.

Самандар гараж мудирининг бу гапига ортиқча эътибор бермай, кулиб қўя қолди.

— Бизнинг бошлиғимизни Тўра Салимович деб расма-на чақирмасангиз, астойдил хафа бўладилар, ҳа, хафа бў-ладилар. Сиз ҳам билиб қўйинг, деяпман-да! Энди бошлиқ бўлгач, гапига қулоқ соласиз-да, албатта. Тартиб шунн та-лаб этгандап кейин уни бажариш керак, ҳа, бажариш ке-рак. Тартиб бор жойда иш кўнгилдагидай сарапжом-сарпш-та бўлади.

Шер ака айвоннинг бир четида турган эски уч тонали машина олдига бориб тўхтади.

— Сиз мапа шу машинани ҳайдайсиз. Жуда яхши, зўр машина бу, ҳа, жуда зўр. Илгари ўзим минганман буни,— деб фахр билан қўшиб қўйди Шер ака. — Энди мен бориб майда-чуйда ишларимни қилай. Сиз машина-нинг уёқ-буёғини қаранг, истасангиз, Абдушукурдан путёвка олиб, бир-икки соат айланиб келинг. Ҳар ҳолда, машинани бир кўздан кечирганнингиз маъқул-да,— деб диспетчерлик хопаси томон кетди.

Самандар ёлғиз қолди. Бу ердаги ҳар бир парса, ҳатто одамлар ҳам бошқалардан тамоман бўлакча бў-либ кўрина бошлади. Машина эса негадир шу топда унга узун қин кечаларн бувиси ўзи кўрмаган бўлса ҳам оғзининг сувиши қочириб таърифлайдиган арши аъло каби туюлди. Самандар ёш болалардай қувончдан на-фасини ичига ютиб, сакраб бориб кабина эшигини очди. Ўра ўтиргичга яхшилаб ўрнашиб олиб, рулни бир-ик-ки ўнгу сўлга айлаантириб кўрди. «Люфти яхши экан», деди ўзича. Сўнг стартерни босган эди, мотор бир-икки «ғиж-ғиж-ғиж» этиб, гуриллаб кетди. Саман-дарнинг қулоғига бу овоз гўзал тоғ қизларининг завқ билан куйлайдиган қўшиқлари сингари ёқимли, қалбига яқин, Дилкушонинг бутун вужудингга ором бахш этув-чи тонг насимндай роҳатижон туюлди. Самандар муф-тани босиб, машинани тезликка солди, сўнг газ тугма-часини секин қўйиб юборди. Машина силкишмай, оҳишта селжиди. Бу Самандарнинг ҳаётга қайта келишининг

чинакам намойиши эди. У тэрмозни босди. Бошини орқа суянчиққа ташлаб, кўзларини юмди. Юраги шодликдан гупиллар, томирларидаги қон баданларини қитиқлаган каби жўш уриб, уни сармаст этар эди.

Самандар шу кўйи қанча ўтирганини билмайди. Унинг қалбини ширин бир туйғу қитиқлай бошлади. Кўзларини очиб, машина ойпаси оша автобаза деворининг нарёғидаги мирзатеракларга тикилди. Япроқлар унинг қувончига шерик бўлган каби силкинар эди. Шошиб аллақасқдан гувиллаб келган ел қулоғига «Зумрад», деб шивирлагандай, бўйинини қитиқлаб ўтди.

Самандарнинг васл иштиёқида ёниқ қалби Зумрадни кўмсаб хаёлига эрк берди. Уни бутун бўй-басти билан кўрғандай бўлди. Шахло кўзлари Самандарга қадалди. Чиройли табассум ҳада этди. Ўзигагина хос ажиб бир хуш овози билан сўзлади, Самандарни муборакбод этди. Самандар бир зумдаёқ қалбини остин-устин этган шу латиф маъзарани яна ва яна кўриш учун жон ҳоврида кўзларини юмди. Энди қиз араз тўла кўзларини Самандардан олиб қочиб, ерга қадади. Унинг гилос каби тиниқ ва жуда нафис юпқа лаблари алланарса дегандай бўлиб қимирлади. Бироқ Самандар яхши англай олмади. У Зумрад ёнига келиб қолган каби шошилиб кабина эшигини очган жойида, ўзидан-ўзи хижолат чекиб қўлини тортди. Апчадан буён кўришмаганини эслаб, ўзини койиди. Бошини рулга қўйиб, яна кўзларини юмди. Ўша Абдушукур билан мактуб йўллаганининг эртаси куни тоғ ёнбағрида Зумрад билан бўлган қисқа учрашувини хотирлади. Қиз эғнида қоракўл ёқали қора пальто, оёғида амиркон маҳси, бошида гулли шол рўмол. Тоғ шамолидан юзлари қизариб, унинг бир латофатига ўн латофат қўшилган эди. Зумрад Самандар билан орадан ҳеч гап ўтмаган каби жуда самимий гаплашди. Самандар уни Марат билан учратганини, ўша кўнгилсиз гапларга шу сабаб бўлганини айтишга бир-икки оғиз ростладию, аммо шу заҳоти бу фикридан қайтди. Бу билан қаршисидаги меҳр тўла шахло кўзларга изтироб кўланкасини соладигандай бўлиб туюлди. Иккинчидан, Марат масаласида Абдушукур бор гапни айтди. Зумрад ўша куни уни танисмай ўтиб кетганига ҳам ишонч ҳосил этди, кўнглидаги гина чекиниб, унинг ўрнини илиқ меҳр, садоқат тобора кўпроқ эгаллай бошлади. Самандар енгил нафас олди. У ҳамон қувонч оғушидан чиқмаган эди. Абдушукурнинг овози ўзига келтирди:

— Саман, Саман, нима қилиб ўтирибсан? Сени Ғиёсов йўқлаяптилар.

Самандар «ҳозир», деб кабинадан сакраб тушиб, овоз чиққан томонга югурди.

Партия ташкилотининг секретари бош инженер Ғиёсовнинг мўъжазгина кабинети. Хона узунчоқ бўлиб, тўрда кичкина стол, бир ёқ деворга машина схемалари чизилган учта плакат осиб қўйилган, афтидан, жуда зарур бўлса керак, ҳаммасида турли қаламлар билан чизилган белгилар бор. Уйнинг бир бурчагида, тумбочка устида кичкина сейф турибди.

Ғиёсов Самандарни ўрнидан туриб, очиқ чехра билан кутиб олгани бир ёқдан уни хижолат қилган бўлса-да, ammo бир кўришнинг ўзидаёқ шу камтарин кишига исбатан юрагида илиқ меҳр уйғонди. Ғиёсов кўрсатган жойга ўтирар экан, унга ҳавас билан тикилиб қолди. Кўзларининг аллақаерини Зумраднинг кўзларига ўхшатди. Юраги жиз этди. Оқ юзидаги кулгичи одамни яна ҳам ўзига жазм этар эди. Гапирганда кўзлари ҳаминча суҳбатдошига тик боқиб, кулиб туради. Кенг пешонасида ажин бўлмаса-да, сочи сийраклашган, унда-мунда оқ ҳам оралабди. «Миясини эритганидан шундай бўлган-да», деб болаларча мушоҳада этди ўзича Самандар.

Ғиёсов Самандарнинг шаҳар партия комитетидан олиб келган қоғози билан унинг партия билетини синчиклаб кўздан кечиргач, суҳбатдошига мурожаат этди:

— Жуда соз, жигар, — у одамлар билан муомала қилганда «жигар» сўзини қўшиб, ўзига яқин тутганини фодалар эди, — мана ҳозир сизни темир дафтарга киритамиз, — дея энгашиб столининг пастки тортмасидан каттакоп дафтарни олди. Шошилмай Самандарнинг исми фамилиясини ҳамда отасининг отини, партбилет номерини, тураржойини сўраб, ёзиб қўйгач: — Мана энди сиз билан бемалол гаплашса бўлади, жигар, — деб кулиб турган кўзларини Самандарга тикди ва шу заҳоти: — Ҳа, айтгандай, келмасингиздан олдин одамларни нафтуни этибсизми дейман, — деб жилмайди.

— Йўғ-эй, шундай туюлгандир, — деб Самандар камтарлик билан ерга қаради.

— Йўқ, шундай туюлгани йўқ, жигар. У киши унча-мунча одамнинг юзига қараб: «Яхши одам экансиз», демайдилар. — Самандарнинг эсига ялт этиб Шер аканинг: «Яхши йигит экансиз», деган сўзлари тушиб, қизаринди. «Қайдам», деб қўя қолди.

Самандар бу камсуқумлиги билан Ғиёсовнинг ҳам қалбидан ўрин олди. У завқ билан кулиб туриб, Самандарни бош-оёқ кўздан кечирди-да, сўнг:

— Мактабни урушгача битирганмисиз? — деб мулозим овозда сўради.

— Ҳа, урушгача. Мана энди, ёрдам берсангизлар, Политехника институтининг сиртқи механика бўлимига кириш ниятим бор эди, — деди вазминлик билан Самандар.

— Албатта, жигар, сиздақаларга ёрдам бермасак, кимга ёрдам берамиз, — деди Ғиёсов. Унинг овозида қатъий ишонч оҳанги бор эди.

Самандар енгил нафас олиб: «Раҳмат», дея жим қолди.

— Сиздан бир илтимос, бизнинг партиявий ишларимизга ҳам ёрдам бериб турсангиз, — деди Ғиёсов Самандарга қараб.

— Жошим билан, шаҳар партия комитетидагилар ҳам буни алоҳида таъкидлаган эди.

— Раҳмат, жигар, бўлмаса сиз маданий-маиший ҳамда оммавий ишларни олиб боришга кўмаклашсангиз. Шу масалада бир оз бизларни изза қилишган эди. Шундан кейин анча-мунча иш қиллинди-ю, аммо назаримда ҳали бу соҳадаги ишлар кўпроққа ўхшаб турибди-да, жигар.

— Ўзингиз бош бўлсангиз, ишдан қочмаймиз.

— Ҳўда яхши, мана, эртадан чинакамига ишга киришаверасиз, ёрдам бўлса, ҳамиша тайёрмиз, сира тортинмай келаверинг.

— Раҳмат, бўлмаса мен кетсам.

— Бемалол, жигар, бориб ишларингизни қилинг.

Самандар диспетчерлик хонасига кирди. Абдушукурнинг бошида одатдагидай тумонат одам. У тортиниб, бир чеккада турган эди, Шер ака чақириб қолди.

— Ҳа, Самандар, нимани кутяпсан?

— Путёвка олай деган эдим.

— Яқинроқ бориб олавер, бугунча меҳмонсан, — деди кулиб Шер ака.

Самандар бари бир ийманиб турган эди, уни Абдушукурнинг ўзи чақириб қолди.

— Мана путёвка, табриклайман энди, оғайни, — дея ўрнидан турди. Путёвкани қўлига бера туриб: — Эҳтиёт бўл, — деб қўйди.

Самандар «маъқул» дегандай бош силкиб, ҳовлига чиқди. Машинага яқинлашганда, қулоқлари остида бир

нима қаттиқ жаранглаган каби ҳеч парсаи эштолмай қолди. Қўрқиб, жон ҳоврида икки қулоғига қафтларини босиб, ишқалай бошлади. Жаранг бир оз тинди-ю, ўзининг ҳаяжонланиши сира босилмас эди. Самандар рулга ўтирди. Моторни юргизгач, кабинанинг эшигини тақ этиб ёпди-ю, газ берди. Самандар база дарвозасидан чиқиб, яланглик томонга бурилгандан кейингила бир оз ўзига келди. Тормозни босди. Кабинанинг эшигини очиб, пастга тушди. Чавандоз суюк отининг ёлларини силаган каби машина қанотига қўнғач чангни кафти билан сидириб ташлади. Олдига ўтиб ҳавас билан номерига тикилди: ЭД 18—20. Энтикиб нафас олди, бир ёққа шопилаётгандай тез келиб рулга ўтирди. Мотор гувиллаб, машина энди бир текисда ишонч билан тикали йўлдан дўнгликка кўтарила бошлади. Пастда кафтдай майдон ястаниб ётарди. Футбол ўйнаётган бир тўп бола машинага йўл бериб, ўзларини четга олишди-ю, аммо Самандарни кўргач, бараварига қичқиришди. Болалар қувонганидан шу қадар қаттиқ қичқиришган эдики, уларнинг овози тоғ чўққиларига урилиб, акс садоси Дилкушони оёққа турғизгандай бўлди.

Самандар машинани тўхтатиб, бошини кабина эшигидан чиқарган эди, тикроқ бир бола чаққонлик билан зинага кўтарилиб, Самандарни қучоқлаб, юзларидан «чўлп-чўлп» ўпди. Бир зумда машинанинг икки оёқ зинаси бола билан тўлди. Самандар уларнинг ҳаммасини кузовга ўтқазиб, роса сайр қилдирди. Ярим соатлардан сўнг, болалар яна футбол ўйинига киришдилар.

Самандар бирпас майса-гилам устида ётиб, болаларнинг ўйинини кузатди. Иссиқ ҳаво нафасини бўғгандай ҳансираб, оқ кўйлагининг тугмачаларини ечди. Бўлмади. Юрак ҳоври босилмади. У чалқанча ётиб, кўкка қаради. Мовий осмоннинг булутсиз ерлари денгизнинг чуқур жойлари каби тўқроқ рангда жимирлар эди. Ўнг ёнбошига ағдарилиб, ўтларга назар ташлади. Тўлқинга ўхшаб тебраниб кўтарилаётган буг фазога интиларди. Тоғ чўққиларига қаради. Бу ердан кўкаламзор бориб тоғ этаklarига қўшилган каби ҳаммаёқ кўм-кўк. Чўққиларга بازار солди. Яшил либосига қўшилиб кетмаслик учун атайин оқ бўрк кийиб алпдай виқор билан турибди. Кўзи арчазорларга тушди-ю, яна хаёлин Зумрад бади этди. Энди у бир дақиқа ҳам Самандарнинг ёнидан нари кетмас эди. Самандар чалқанча ётиб олди. Зумрад қўл узатса етгудай масофада муаллақ туриб,

Самандарга кулиб боқарди. Самандар кўзларини юмди. Бари бир хаёлига Зумрад келаверди.

У сапчиб ўрнидан турди. Ҳалиги биринчи бўлиб машинанинг зинасига чиққан болани имлаб чақирди.

— Ҳа, Самандар ака!

— Сен Зумрад опангни танийсанми?

— Вой, уларни ким танимайди. Зумрад опамларни ҳаммамиз биламиз, нима эди?

— Йўқ, ўзим, шундай сўрадим-да, — деди ўсмоқчи-лаб Самандар.

— Нима эди, айтавуринг, менга ишонамайсизми?

— Ишонаман.

Самандар яна бирпас ўйлашиб тургач:

— Қани, ўтир кабинага бўлмаса, — деди тўсатдан болага қараб.

Бола сапчиб кабинага чиқиб олди.

Машина катта кўчага бурилгач, Самандар яна болага мурожаат қилди:

— Қайси мактабда ишлашини ҳам биласанми?

— Йе, бўлмасам-чи, биламан-да!

— Унда ҳозир борамизу, мен берироқда тураман. Сен кириб Зумрад опангни: «Сизни биров чақиряпти!» — деб олиб чиқасан, бўптими?

— Бўпти.

— Зумрад опанг чиққандан кейин ўзинг кетаверсан, хафа бўлмайсанми?

— Вой, шунгаям хафа бўладими?

— Бўпти бўлмаса, бора қол!

Самандар бола кўздан ғойиб бўлгунча орқасидан тикилиб қолди. Сўнг машинани буриб келди. Орадан беш минут ҳам ўтмай, олдинда бола, унинг орқасидан Зумрад келарди.

Самандарнинг кўз олди жимиралишиб кетди. Зумраднинг қуёшнинг ботаётган нурида камалак каби товланаётган атлас қўйлаги, ўзига ярашиб турадиган «чамандагул» дўпписини кўриб юраги яна ҳапқира бошлади. У бир-икки чуқур-чуқур нафас олса ҳам бўлмади. Кабинадан очиқ ҳавога тушди. Унгача Зумрад етиб келиб:

— Муборак бўлсин энди, Самандар ака, — дея қаршида кулиб турарди.

Самандар бу фавқулодда ёқимли овоздан маст бўлиб бир лаҳза Зумрадга тикилиб қолди.

— Самандар ака, кетаверайми? — Боланинг овозидан у бир оз ўзига келди.

— Ҳа, кетавер, раҳмат, — деб унга қўл силтади. Бо-

ла ҳам қўлини силтаб, «биламиз» дегандай ўнг кўзини қисди-да, жилмайганча машинадан узоқлашди.

— Яхшимисиз? — Самандар машина кузови ёпида турган Зумрадга мурожаат эди.

— Шукур, ўзингиз тинчмисиз?

— Раҳмат, Зумрадхон, мапа, кўриб турганингиздай бардамман. Бу юришларимнинг бутун миниатюрчилиги фақат сизники, Зумрадхон.

— Нечук бундай дейсиз, Самандар ака? Бу юришингиз ўзингизнинг шижоатингиз, кучли иродангиздай, ҳолос.

— Кучли ироданинг ҳам меҳрибон бир қалб ҳамиша посбони бўлиб, унга қувват бағишлаб турмоғи керак экан, Зумрадхон.

— Бунчалигини билмаган эканмиз. Иродангизга посбон ҳам тайин этибсизу, беҳабар қолибмиз-да.

Самандар ўзига боқиб турган сеҳрловчи жоду кўзларга тик қаради. Бардош беролмади. Жуда латиф бўйнидаги қора холга бейхтиёр бир қаради-ю, гуноҳ иш қилиб қўйгандек кўзларини оҳиста олиб қочди. Унинг вужудини аллақандай аллаловчи бир туйғу қамраб, карахт қилиб қўйган каби бўшашди.

Зумрад Самандарни худди шу ҳолда кўришни истарди. У қизлик ифлати ва айни чоқда ғурур билан мамнун жилмайди. Самандарнинг фронтга жўнаш олдидан турган ҳолатини кўз олдига келтирди. Позик қўллар тўлиниб, кучга кирибди, қошлари қуюқлашиб, пайваста бўлибди. Бир вақтлар болаларшиқдай беозор, уятчан кўзларда энди ўт чақпаб турибди. Оқ қўйлак осилиб турган елкалар кўтарилиб, куч балқиб қолибди. Бу ўзгаришлар, шубҳасиз, қиз қалбини қапчалик ларзага солмасин, мумкин қадар ўзини босиб олишга, туйғусини яширишга интиларди.

У поқулай вазиятдан қутулиш учун йўталиб, лабларини қимтиганча тарапг кўкраклари хиёл кўриниб турган ёқа чоқини тузатган бўлди. Бармоқлари билинар-билимас қалтирар, йигитнинг бояги ҳолати қизда ҳам содир бўлаётган эди. Аммо чорасиз. Сеҳрли иш уни борган сари маҳкамроқ чирмаштириб, йигит томон судрар, пипҳоний бир куч қизни ҳолсизлантириш учун тинмай ҳамла қилар эди.

Самандар унинг бу ҳолатини сезгандай, Зумрад томон икки қадам ташлади. Қизнинг юрак ҳоври нафасига урган каби ўтли ҳарорат унинг бўйинларини қитиқлаб, аъзойи баданини қиздирди. У ловиллаб ёнаётган гулхан қаршисида турарди.

Зумраднинг саволи жавобсиз қолганини ўйлагандагина, хиёл хижолат чеккандай қизариб, титроқ овозда сўз бошлади:

— Ўша посбон ўзингизу, нега энди мени бунча қийнайсиз, — дея ўнг қўли билан қизнинг билагини секин сиқиб қўйди.

Самандарнинг оёғи остидан ер узилган каби каловланди. У шошилиб, иккинчи қўлини Зумраднинг ўнг билагига қўйиб, яна бир қадам олдинга силжиди. Энди улар бир-бирларига жуда яқин туришар, ҳар икки томон қаттиқ ҳаяжонда, сўз айтишга ожиз эди. Еру кўк икки қовушган қалбни ҳузур қилиб кузатаётган каби осуда. Шом ҳам ошиқ-маъшуқларни ёт кўзлардан асрагандай теварак-атрофни ғира-шира тун пардаси билан ўради. Кўк гумбазининг маликаси булутлар орасига шўғинди. Ёлғиз машинагина бу ҳароратли дамларнинг шоҳиди бўлиб турар, иккинчи ёқдан эса уларни ёт кўздан асрар эди...

* * *

...Иш вақти аллақачон тугаганига қарамай, Тўра Салимович негадир ҳали кетмаган, Абдушукурни койир эди. Ҳар замонда Шер аканинг: «Тўғри, эшитаман», деган дўриллаган овози қулоққа чалиниб, сўнг шамол уни аллақабёққа олиб кетарди. Машинани жойига қўйиб келган Самандар ҳеч нарсага тушунолмай, Шер ака билан Тўра Салимович ўрталарида туриб қолди.

— Хўш, йигитча, сайри гулзор тугадими? — Тўра Салимович аччиқ киноя билан унга мурожаат қилди.

— ...

— Эшитмаяпсиз шекилли-а? Неча соат йўқ бўлиб кетдингиз?

Самандар секин соатига қараб: «Уч соат», деди паст овозда.

— Уч соатда неча километр йўл босса бўлади?

— Тахминан, юз йигирма километрча.

— Бинобарин, қапча бензин кетади?

— ...

— Бунга келганда соқов бўласиз-а? Бу давлат маблағи, миқиб чиқиб кетганингиз бувағизининг бедов йўрғаси эмаслигига ҳам ақлингиз етар. Бинобарин, энди айтинг-чи, давлатнинг қимматли маблағини кўкка совуришга сизга ким ҳуқуқ берди? Менми? Мен давлат кишисиман. Бунга йўл қўйишга ҳақим йўқ? Уқдингизми?

Шер ака гапга аралашди:

— Тўра Салимович, машинага кўниксин деб, бир-икки соат юриб келсин, деган эдим.

— Кўниксин-пўниксин деган гапши билмайман. Эрта-гаёқ акт тузиб, машинадан уч соат фойдаланганининг пули биринчи машиданоқ ушлаб қолинишига буйруқ ёзасиз, эшитдингизми?

— Эшитаман, Тўра Салимович, — деди итоаткорлик билан Шер ака.

— Сиз эса, — дея Самандарга қараб боягидан ҳам аччиқроқ тил билан сўзлай бошлади Тўра Салимович, — қаерда ишлаётганингизни бир ўйлаб қўйинг. Қўзингизни очинг. Бинобарин, ҳеч кимга орқа қилмай қўя қолинг, уқдингизми? Шундай бўлсин!

Тўра Салимович ҳеч ким билан хайрлашмай, машинага ўтирди. Эшик «тарақ» этиб ёпилиши билан машина орқасидан тутуп пуфлаб, дарвоза томон қайрилди.

Абдушукур тўнка устида индамай, бошини ушлаб ўтирарди, хуноби ошган Шер ака бош чайқаб:

— Бошлиқ. Бўйсупамиз. Бошиқа илож йўқ, — деди-да, сўнг Самандарни юпатиб: — Қўйвур, тушуниб олганингдан кейин диққатинг ошмайдиган бўлади, — дея елкасига қоқиб қўйди.

Абдушукур ҳамон чурқ этмасди. Самандар унинг одатини яхши биларди. Ноҳақликка норозилик билдиришга ожизлик қилганда, у индамай ўтираверарди. Бу пайт Абдушукурдан бир нима сўраш бефойда.

Самандар иш соати печада бошланганини сўраб олиб, хайрлашди-да, автобаза дарвозасидан чиқди. У ишга чиққанининг биринчи куниеқ бўлиб ўтган кўнгилсиз тўқнашувни ўйлаб, чуқур хаёлга ботди. Гараж мудир Шер аканинг беозор сўзларини хотирлади. Жўра қизиқ биринчи куниеқ Самандарни тамоман ўзига мафтун этган эди. Бугун у Жўра қизиқ билан эски кадрдонлардай кўришди. Гиёсовнинг дилбар сўзларини эслаганда, руҳи анча энгил тортди. Чуқур нафас олиб, кўчалари томон бурила туриб, Абдушукурнинг маънос қиёфаси нўз олдидан кетмай қолди. Абдушукур бекордан-бекорга узини ҳам, бировни ҳам диққат қилмайдди. Жиддий бир гап ўтган. Аммо Абдушукурдан буни сўраб, билиб олишининг сира иложи йўқ. У бари бир айтмайди. Содир бўлган воқеани обдан ўйлаб, унинг айбдорини мутлақо аниқлагандан кейингина, хонаси келганда, ўзи ёрилиб қолади. «Хар ҳолда, қандай кўнгилсиз воқеа юз берди экан?»

Бу савол Самандарга тинчлик бермади. Сўнг базада

қиладиган ишлари, режаларини ўйлаб, минг бир кўчага кириб чиқди, ҳар гал ҳаёлига янги фикр келганда, ўрнидан туриб, очиқ деразадан ҳовлига қараб қўяр эди. Боягина ҳориган кўзлари тийраклашиб, уйқуни тамоман тарк этди. Самандарнинг ҳаёли Зумрадга, бугунги сира унутилмас учрашувга бориб тақалгач, кўзлари аста юмилди. У яна севгилисини қўмсар эди.

БЕШИНЧИ БОБ

Кеча кечқурунги кўлгилсизликнинг асли сабаби бошқа ёқда эди. Самандар шунчаки Тўра Салимович ҳовури тапасига сигмаётган пайтда дуч келиб қолди. Тўра Салимович Алиники Валидан дегандай, аламини Самандардан олиб, заҳри бир оз ёзилган каби тинчланди. Иккинчи ёқдан эса, Самандарни Абдушукурнинг олдида қойийдиган хонаси келганидан ич-ичидан қувонди. Ҳатто Самандарга: «Ҳеч кимга орқа қилмай қўя қолинг», деб бир ўқ билан икки мўлжалга урганидан жуда мамнун бўлди. Унинг бу вазияти машинага чиқиб, ҳеч ким билан хайрлашмай жўнаб қолганидан ҳам шундоққина билишиб турар эди.

Абдушукур унга нима ҳам дейди? Бу — Тўра Салимович билан унинг ўртасидаги муносабатни яна ҳам чигаллаштиришдан бўлак натижага олиб бормас эди. Иккинчи томондан, Абдушукур одатича нохушлик олдида жим тураверади. Шер аканинг бу борадаги фикри эса тамоман бошқа бир олам. У нима бўлганда ҳам бошлиқнинг ҳар бир кўрсатмасига бўйсуниб, уни сўзсиз бажариш шарт, деб биледи. Бошлиқ ноҳақ бўлган тақдирда ҳам унинг буйруқларига итоат этиш керак. Хонаси келганда эса, бошлиқни тартибга чақириб, ўшанда нотўғри йўл тутганини айтиб, бунинг оқибатида ишга путур етганини маълум қилиш жоиз. Шунда идорада иш тартибли бўлади. Шер аканинг фаразича шундай. Шунинг учун нуқсонларга муросасиз бу жонқуяр киши баъзан одамлар кўзи олдида бориб турган лаганбардор, фармонбардор бўлиб кўринади. Унга тапбеҳ берганчарга: «Тартиб шуни тақозо этади, бошлиқларни тергаи бизнинг ишимиз эмас», деб гапни кесади. Баҳслашиб бир соҳилга чиқолмаслигига кўзи етган суҳбатдоши уни ўз ҳолига қўяди. Кўплар эса буни Шер аканинг заиф томони, деб унга ортиқ озор бергилари келмас эди. Йиллар ўтиб, Шер аканинг ўзи ҳам, атрофдагилар ҳам бунга кўникиб қолишди, раҳбар билан муомала қилаётганда унга ҳеч ким халақит бермайдиган бўлиб қолди. Бунинг

Устига масалани узил-кесил ҳал қиладиган вақт келганда, Шер аканинг ҳеч қимми аямай адолат даъво этиши ҳам барчага маълум эди. Шер ака характеридаги бу нуқсонни йўқотишга кўшлар эътибор бермаслигининг сабаби қисман ана шунда эди. Аммо нима бўлганда ҳам Шер ака шу одати туфайли одамларни вақтида муҳофаза этиб, кўнгилсизликларнинг олдини олишда ожиз эди. Кечаги воқеа бунга яна бир бор яққол кўрсатди.

Жўра қизиқ каллаи саҳарлаб жуда оғир рейсга бориб, намозшомга яқин қимирлашга ҳам ҳоли келмай машинасини аранг боксга олиб кириб қўйди.

— Бир зум сабр қилинг, ҳа, сабр қилинг, Тўра Салимович сизни йўқлаётган эдилар, ҳа, йўқлаётган эдилар. Қани, юринг, у кишига бирга учрашимиз керак экап, — деди Шер ака.

— Нима ишлари бор экап шу бемаҳалда? — киноя билан сўради Жўра қизиқ.

— Бошлиқ бир нима дегандан кейин зеру забар қилиб суриштириб ўтирадиган одатим йўқ. Ҳа, одатим йўқ. Айтдиларми, демак, бир гап бор, бориб эшитиш керак, қани, юринг, ҳа, юринг.

Жўра қизиқ истар-истамас Шер акага эргашди.

Тўра Салимович кабинетда ёлғиз, асабийлашиб уёқдан-буёққа юрар эди. Эшик очилиши билан Жўра қизини кўриб, тунд чехраси ёришиб, юзига табассум югурди.

— Э, келинг, Жўравой, ишлар яхшими, кўринмайсиз, бундоқ бир кириб бошлиқнинг ҳолидан хабар ҳам олмайсиз?

Жўра қизиқнинг юраги шув этиб кетди. Мушкул бир иш тушганда бошлиқ ҳаминша кутилмаганда шунақа хушмуомала бўлиб қолишини билар эди. Шунинг учун киноя аралаш:

— Биз келмасак ҳам ўзларининг сўроқлаб турганлари етади, хўжайин. Ўзимизам кириб турадиган бўлсак, унда биратўла кўрна-ёстиқни орқалаб келишга тўғри келиб қолар, дейман, Тўра Салимович!

Жўра қизиқнинг Тўра Салимович деганидан бошлиқ мамнун жилмайиб:

— Ҳазилингизни сира қўймадингиз, қўймадингиз-да, Жўравой, қани, мундоқ ўтирип-чи, масала жуда жиддий, бинобарин, қулогингиз менда бўлсин, — деди.

Шундай деди-ю, Тўра Салимович Жўра қизиқни диванга ўтқазиб, ўзи ҳам ёнига чўкди ва доналаб сўзини давом эттирди:

— Сарсоншайтонга боргансиз-а?

Жўра қизиқ бу номни эшитишнинг ўзидаёқ юраги орқасига тортиб, бир сесканди. Негаки, бундан беш-олти ой илгари Тўра Салимович катта тугунни машинага орттириб, Қурама райони ижрокомининг раисига бериб келасан, деб йўлни тушунтирган эди. Ит топмас йўлларда бир кун овора бўлиб, аранг етиб олган эди. Бу жойларнинг халқ ичида Сарсоншайтон деб номланишининг боисини ўшанда, таъзирини еб билган эди. Ҳозир бу номни эшитиши билан Жўра қизиқнинг кўзига ўша машаққатли сафари келди-ю, бошлиққа норози қиёфада қараб қўйиб:

— Ҳа, борганман, нима эди?— деди.

— Ие, нима бўлар эди, Жўравой, биров сизни қиш чилласида совуқ сувга шўнғи, деяптими? Мунча чўчима-сангиз!

Жўра қизиқ «бели оғримаганнинг нон ейишни қара», дегандай ер остидан бошлиққа хўмрайиб бир қаради-да, гапнинг «бердиси»ни эшитишга қарор қилди.

Бошлиқ Шер ақани энди кўрган каби стулга ишора қилиб сўзини давом эттирди:

— Бинобарин, ана шу ўзингиз билган ерга физиллаб бориб келадиган бўлдингиз-да!

— Нима? Бориб келадиган? Шу тонда-я?

— Ҳа, бориб келасиз, шу тонда!

Энди бошлиқнинг овози ҳокимона оҳанг кашф этди.

— Ҳазил қиляпсизми?

— Нима? Ҳазил қиляпсизми, дейсизми? Сиз ким билан гаплашаётганингизни биласизми?

— Ҳа, билияман, сиз билан!

— Мен ким?

— Сиз бошлиқ.

— Бинобарин, нима қилиш керак?

— Сарсоншайтонга бориб келиш керак.

— Ҳа, балли.

— Бироқ сиз бу нима эканини биласизми?— деди Жўра қизиқ ҳам бошлиққа тик қараб.

— Мен ёшлигимда у ерларда ошиқ ўйшаб, суягим қотган. Бориб келишам гап бўлгим, тагингизда вангиллаган машинангиз бўлгандан кейин.

— Ахир ўн соатдан буён рулдаман, Тўра Салимович.

— Мен эса ўн икки соатдан буён мана шу идорада ўтирибман, шундан икки соат сизни кутиш билан ўтди.

— Ахир мен рейсда эдим-ку!

— Жўда соғ, аммо бошлиқ сўраганда, бушнинг аҳа-

мияти йўқ, билдингизми? Бинобарин, демоқчиманки, жойингизда бўлипингиз керак.

Жўра қизиқ гап бефойда эканлигига ақли етиб, жим қолди.

— Бинобарин, — дея яна қатъийроқ қилиб топшириқ бера бошлади Тўра Салимович Жўра қизиққа. — Сиз ҳозир мана бу конвертни олиб, — у Жўрага устига адрес ва фамилия ёзилган конвертни узатди, — Сарсоншайтонга борасиз, хатни шу фамилияси ёзилган одамга бериб жавобини кутасиз. У киши жавоб ёзиб бергач, тўғри менга, уйга олиб келиб берасиз. Гап шу. Бинобарин, кеч қолмай йўлга тушинг.

— Шер ака, бу қанақа бўлди? — деди Жўра қизиқ.

— Бошлиқ айтгач, албатта бажариш керак, — деб икки қўлини ёпларига керди Шер ака.

Жўра қизиқ индамай боши эгилганча, кабинетдан чиқиб кетди. Дақиқа ўтмай, машинанинг автобазадан шиддат билан чиқиб кетгани эшитилди.

— Зарда қилипти, кўрдингизми, давлат ишига зарда қилипти! Бинобарин, тартиб бўшашган, деб хулоса чиқаришга тўла асосим бор. Ҳаммасига сизлар айбдорсизлар ўртоқ мудир!

— Эшитаман, Тўра Салимович, ғоят тўғри айтдингиз. Тузатамиз!

Шундай деб, Шер ака ҳам кабинетдан шошилиб чиқди. Абдушукур билан гаплашиб турган эди, устига Тўра Салимович келиб қолди. Ҳали бир нима деб улгурмай дарвозадан Самандарнинг машинаси кўриниб, бошлиқнинг алами янгилангандай бўлди...

Самандар бугун ишга кирганининг иккинчи куни ҳам кўнгилсизликнинг устидан чиқди. Жўра ака диспетчерлик хонасининг кираверишида ранги девордай оқариб турар, Ғиёсовнинг саволларига: «Йўқ, ҳа, ўзим ҳам билмайман», — деб калта-калта жавоб қайтарар эди.

Жўра қизиқ кеча кечқурун минг бир азобда Сарсоншайтонга бориб, бошлиқнинг топширигини бажариб қайтиб келаётганда, шаҳарнинг ичида, чорраҳада бир чолни хиёл туртиб юборди. Ўша заҳоти кабинадан сакраб тушиб, жабрланганининг эътирозига қарамай машинага ўтқазди. Шифохонага олиб бормоқчи бўлганида чол қаршилиқ кўрсатиб туриб олди. Шундан сўнг уйига олиб бориб қўйди. Чол миннатдорчилик билдириб, даъвоси йўқлигини айтди. Аммо бари бир шаҳар милиция бўлимидап келган навбатчи Жўра қизиқни ўзи билан бирга олиб кетди. Эрталаб машина уриб юборган чол

шофёрни қамаганларини эшитиб, тўғри навбатчи ўтирган хонага кириб келди. Ўзининг эҳтиётсизлигидан машина урганни таъкидлаб, шофёрга ҳозироқ жавоб беришни қаттиқ туриб талаб этди. Навбатчи милиция ходимининг тушунтиришлари ҳам қор қилмади. Чол оппоқ соқолини тутамлаб, ўзиникини маъқуллаб тураверди. Ноилож қолган навбатчи ишни автоинспекцияга ошириб, Жўра қизиққа жавоб берди. Жўра қизиқ тўғри базага келиб, воқеани Ғиёсовга тушунтирди.

Ғиёсов бир зум ўйланиб турди-да:

— Сира ақлим етмай турибди. Ахир жуда секин келаётган бўлсангиз, наҳотки тормозни босишга улгурмансангиз?— деди таажжубланиб.

— Э, ўн марта босишга улгурса бўлар эди, ўзим ҳам шунга ҳайронман-да, ўртоқ Ғиёсов,— деди ғигони ошиб Жўра қизиқ.

Ғиёсов яна ўйланиб қолди. У бош чайқаб, Жўра қизикдан қайталаб сўради:

— Яхшилаб ўйланг-а, балки битта-яримта шошилтириб қўядиган воқеа содир бўлгандир?

— Ие, эсимни еб қўйибманми, ўртоқ Ғиёсов, ахир йўқ деяпману!

— Қани, юринг бўлмаса, ўша ёққа бориб кўрайликчи,— деди Ғиёсов Жўра қизиққа ва унда калитни олиб, ўзи рулга ўтирди.

Дарвозадан чиқай деб турганда, Тўра Салимович келиб қолди. Ғиёсов тормозни босди. Сакраб пастга тушиб, воқеани Тўра Салимовичга тушунтирмоқчи бўлиб оғиз ростлаган эди, бошлиқ унинг кўкрагидан итариб, Жўра қизиққа юзланди:

— Бўлдими, Жўравой?

— Ҳа, бўлди, хўжайини, аммо бошқа ёғини ҳам бўлдириб келдик,— деди киноя ва аччиқ кесатиқ билан Жўра қизиқ.

— Бу нима деганингиз?— Тўра Салимович бир Жўра қизиққа, бир Ғиёсовга қараб қолди.

— Қайтишда бир чолни уриб кетибди,— деди ўкинч билан Ғиёсов ва гуноҳ қилган каби кўзини ерга қадаб турди.

— Бу қандай гап? Шунақа ҳам эҳтиётсизлик бўлдими? Айб ўзингда, ҳа, машинани алвастидай сурасан, шаҳарнинг ичи демайсан, тоғ-тош демайсан, босаверасан. Бинобарин, мана сенга оқибат, ким жавоб беради энди, албатта ўзинг!— деб кўрсаткич бармоғини Жўра қизиққа бигиз қилди Тўра Салимович.

Жўра қизиқ бояги вазиятини бузмай:

— Хўп, хўжайин, хўп ахир, хўп деяпмизу! Арава-
каш айбдор, тушундик,— деб юзини терс ўгириб олди.

Бошлиқ қўлини ҳавода муаллақ қилиб:

— Бу бемаънилик, тартибсизлик, бошбошдоқлик, ҳа,
бинобарин, ҳамма нарса бўлаверади. Тартиб йўқ бу ав-
тобазада. Қанча-қанча жойларда ишлаб, бунақасини
кўрмагандим. Ҳаммаларингни ҳайдаш керак, таъзирла-
рингизни бериш керак,— дея кабинети томон кетди. Қо-
ровулхона эшиги олдида ўтирган Миъзо бобо жилмайиб
бош чайқаб қўя қолди. Ғиёсов нима қиларини билмай,
яна бирпас турди-да, сўнг кескин қўл силтаб, рулга
ўтирди. Мотор гуриллаб, машина дарвозадан чиққач,
катта кўчага бурилди-ю, кўздан ғойиб бўлди.

Кўнгилсизлик рўй берган жойга етиб келишгач, Жўра
қизиқ машинадап тушиб, чорраҳага кираверишни кўрсатди:

— Худди шу ерга етганда ердан чиқдим, осмондан
тушдим, билолмай қолдим. Одамни кўриб туриб ҳам
тормозни босмабман. Келиб чол бечорани уриб йиқитга-
нимдан кейингина, эсимни йиғиб олиб машинани тўхтаг-
дим. Йигирма километр тезликда қалаётган эдим, ҳа,
ошиқ эмас. Ўзим ҳам шунга доғ қолиб, жиғибийроним
чиқяпти-да! Умримда қилмаган иш-а!

— Зиёни йўқ, бўлади бунақа воқеалар, тагин ҳам
бахтимизга чол саломат қолипти-ю, йўқса, виждонимиз
олдида кемирилиб, бир бурда бўлиб қолардик,— деди
Ғиёсов Жўра қизиқни юпатиб.

— Секин айтасизми!— Жўра бош чайқаб, яна
синчиклаб йўлга қаради.

Ғиёсов атрофни кўздан кечиргач, Жўра қизиққа му-
рожаат қилди:

— Балки рулда мудраб қолганмикинсиз?

— Йўғ-е, ўлибманми? Айтялману, кўриб турган
эдим, деб.

— Қаттиқ чарчагандирсиз?

— Чарчоғим ҳам билинмаётган эди.

— Бир нарсадан қаттиқ хафа бўлганмидингиз?

— Йўқ.

Ғиёсов Жўра қизиқни турган жойида қолдириб, кў-
чадаги вазият: турли бўёқдаги уйлар, устунлар, алвон-
лар унга таъсир этмаганини, деб синчиклаб кўздан
кечирди. Йўқ, бундай бўлиши ҳам мумкин эмас. Хўш,
сабаб нимада?

Сабабини беш-олти кундан кейингина шифокор дўст-
лар ёрдамида аниқлашди.

— Чарчаб, рулда юрган шофёрлар кўпинча оғир ҳолатларга дуч келадилар. Бу бир лаҳзалик ҳолатни уларнинг ўзлари билмай қоладилар. Шофокорлар буни уйқу кайфи, йўл гипнози, тормозлапши деб аташаркан. Яна шуниси ҳам борки, бензин ҳиди кислородни ютади. Кислород камайган сари мудрайверасан. Бунинг устига мотор ҳам бир маромда гуриллаб сени аллалагапдай уйқуниб келтиради, беланчақда ўтирган каби ёқимли тебраниш бу ҳолатни тезлаштиради. Доимий силкиниш шофёр кўз олдига гир айланиб, ортида қоладиган поёнсиз йўл уни ҳолдан тойдиради. Шу орада шофёр бир неча секундгина ўзидап кетиш ҳолатига йўлиқади. Шу вақт ичида фалокат юз бериши мумкин. Бундай кўнгилсизликлар эса одатда кўз очиб-юмгунча содир бўлади.

Ғиёсов бу масалаларни атрофлича ўргангач, узоқ сукутга чўмди. Автобазада шофёрлар учуп энг оддий шароит ҳам йўқлигини ўйлаб, ташвишланди. Уша кўнгилсиз ҳодиса рўй бермасидан олдин бу ҳақда фикр юритмаганидан хижолат чеккан каби бош чайқаб қўйди. Ниҳоят, телефон дискасини айлантириб, диспетчерлик хонаси билан улади, Самандарни чақиртирди.

— Мумкинми? Ассалому алайкум! Чақиртирган экапсиз?

— Ваалайкум ассалом! Келинг, жигар, қапи, ўтиринг.

Самандар Ғиёсовнинг оғзинга тикилиб қолди.

— Ишлар яхшими, чарчатиб қўйишмаяптими?

— Ҳозирча йўқ, раҳмат!

— Ҳа, дуруст, жигар, дуруст. Сўраётганим, кейинги вақтларда вақти бевақт чиқадиган режасиз ишлар базамизда апча кўпайиб, шофёрларни бир оз чарчатиб қўйяпмиз, мапа, яқиндаги Жўра аканинг воқеасини эшитгандирсиз?

— Ҳа, эшитдим.

— Бунда Жўра акани айблаб бўладими? Ун соат юриб, узоқ йўл босиб келган одами кечаси яна олис, ўнқир-чўнқир бир жойга бориб келишга мажбур этилган. Оқибати мапа, бутун шаҳарда базамиз ҳақида дув-дув гап. Бундай режасиз ишларга чек қўйишга биринчи навбатда биз коммунистлар бош-қош бўлишимиз керак. Мен Жўра ака воқеаси муносабати билан жуда кўп шофокорлар билан суҳбатландим, биз кўп нарсаларга этибор бермас экамиз. Бундоқ ўйлаб қарасам, шофёрларга деярли шароит яратиб бермаганмиз. Бунисиям майли,

тағип истаганимизча ишлатамиз. Бу, албатта ёмоп оқи- батларга сабаб бўлади. Ҳар қандай шофёр ҳам иш кунининг охирига бориб, ҳоригач, йўл белгиларининг деярли учдан бирини кўрмай қолади. Ора-чора чорак дақиқа, ҳатто ундан ҳам ошиқ ўзидан кетиб қолади. Буни шо- фёрнинг ўзи сезмайди, хўш, шу пайт состав ўтаётган темир йўлга ёки жарга дуч келса-чи? Жўра аканинг одам ургани ҳам шундай содир бўлган. Балки вақти- вақти билан шофёрларни ҳам медицина кўригидан ўт- казиб туриш керакдир. Эҳтимол, базада шофёрлари- мизнинг дам олиши учун бирор шароит яратиш зарур- дир. Хуллас, шу ва шунга ўхшаган масалаларни биз атрофлича ўрганиб, айбдорларни юз-хотир этмасдан изза қилсак, келажакдаги ишларимиз режаларни бел- гилаб олсак, айниқса коммунистлар ишопч билдириб, мана яқинда сизни бюро аъзолигига сайлашди,— деди Ғиёсов гапни узоқдан бошлаб.

Самандар партия ташкилоти секретари Ғиёсовнинг кейинги сўзларидан бир ёқдан, қанча гурурланган бўл- са, иккинчи ёқдан, бу сўзлар зиммасига катта масъули- ят юклаётганлигини ҳис этди. У бу сўзлардан: «Хў йигит, кўзингизни очинг, сиз ёш коммунистсиз, база ҳаётига лоқайд қараш сизга ярашмайди, қани, нима- ларга қодир эканлигингизни бир кўрсатинг-чи!»— деган маъно уқиб, чуқур ўйга толди. Сўнг бир нафас Ғиёсов- нинг кўзларига унсиз боқиб туриб, вазминлик билан сўз бошлади:

— Аввало партия ташкилоти менга шунчалик катта ишопч билдиргани учун раҳмат! Жоним билан бажара- ман. Фақат назаримда арқонни узунроқ ташлаб, маса- лани атрофлича қамраб олсакмикан?

— Мен ҳам худди шунини айтяпман-да. Коммунист- лардан кимни ёрдамга чақирсангиз, марҳамат, бирга- лашиб ишланглар. Фақат масала партия мажлисида салмоғи билан қўйилиб, шу баҳона анча-мунча ишлари- мизга бир разм солиб, керак бўлса раҳбар ўртоқларни ҳам тартибга чақирсак дейман.

— Баъзи раҳбарларга бунинг ҳазми қандоқ бўлар- кин?

Ғиёсов Самандарнинг нимага шама қилаётганини пайқаб:

— Бизнинг коммунистик бурчимиз — бўйнимиздан соқит қилиб айтиш, тартибга чақириб қўйиш. Уни қан- дай ҳазм қилиш ўша коммунистнинг виждонига ҳаво- ла,— деди.

— Виждонга ҳавола қилиш керакмикан ёки қатъий талаб қўйиб, янги изга ўтишга мажбур этиш зарурмикин?

Самандарнинг пишонга қараб отган ўқи худди мўлжалга тегди. Ғиёсов аввал бир оз қизаринди, сўнг лабини тишлаб ўйланиб қолди. Бошлиққа нисбатан қўллаб келаётган хато йўлини ўзи истар-истамас ёш бир коммунист олдида ошкор этиб, жуда оқилона дакки еганидан анча ҳушёр тортиб қолди. Йўл қўйган хатосини тузатиш ниятида:

— Албатта, Самандар, сиз коммунистлар номидан талаб этишни таъкидлаясиз,— деди у.— Фикрингизга мен ҳам қўшиламан. Унда қўйиладиган масала кўламини кенгайтириб, сиёсий-тарбиявий ишларни ҳам қўшмисқ керак бўлурмикин?

— Масалани кўпайтириш унинг ҳал этилишини мушкуллаштириб қўймасмикин? Ўзингиз айтган масалани атрофлича ўрганиб, шохлатсак, базамиз фаолиятининг кўп мавҳум томонларини туртиб ўтиш мумкин бўлар дейман. Бунинг устига шофёрларимизга шароит яратиб бериш масаласининг ўзи ҳам жуда муҳим ва катта.

— Дуруст ўйлаясиз. Маъқул, сиз айтганча бўлсин,— деди Ғиёсов Самандарга тамоман ён босиб. Ёшлигига қарамай, жанг кўрган бу йигитнинг тadbиркорлигига тап берди. Аммо бу ҳақда очиқ эътироф этишга биринчидан, гурури йўл бермаса, иккинчидан, хулоса чиқаришга мажлис ўтгунча шошилмасликни маъқул кўрди. Бирпас Самандарга тикилиб туриб:— Бўлмаса, сизга муваффақият тилайман. Ишни поёнига етказишнинг билан мажлисни чақираверамиз.— деди-да, ўрпидан туриб, унинг қўлини маҳкам қисди.

Самандар Ғиёсов кабинетидан чиқиб, хаёлан қилинадиган ишларнинг режасини тузди. У шапбалик чақиртириб, автобаза ҳовлисида машина турадиган ерлар, аҳтиёт қисмлар сақланадиган қутилар тартибга солинди. Шапбаликка йигилган юздан ортиқ кишининг бир кунлик меҳнати билан шофёрларнинг иш жойи ярақлаб, ҳамманинг ҳавасини келтирадиган бўлди. Бошда: «Шапбалик кимга керак, ўзимизнинг ишимиз камлик қилаётганмиди, бари бир ифлос бўлади-да», деганлар ҳам топилди. Аммо кейинчалик улар айтганларидан уялиб, Самандарни кўрганда, узр сўрагандай ер остидан қараб, жилмайиб қўядиган бўлдилар. Самандар бу иқир-чиқирларга ортиқча эътибор бермас, одам-

ларни сафарбар этиш учун энг оғир ишларни ўзи ба-
жарар, бу билан бир зумгина нафас ростлашга ўтиргак-
ларни ҳам изза қилган сингари ишга чорлар эди.

Кейинги дам олиш куни тоққа чиқадиган бўлиб ту-
ришган эди, қўққисдан автобазанинг юз эллик машина-
сиви ғалла ташиш учун оғир рейсга тайёрлашга тўғри
келди. Ғалла ўрилган ордан янчиладиган жойгача ма-
софа етмиш километрдан ошмаса-да, аммо яқинда юз
берган тошқин пайтида йўллар, айрим кўприклар бузи-
либ шу ҳолича қолиб кетган эди. Орадан тўрт ҳафта
ўтганига қарамай, на кўприклар ўнглади, на йўл тар-
тибга келтирилди.

Самандар биринчи марта Шер аканинг Тўра Сали-
мовичга тик қараб гапирганини кўрди. Бироқ бу оли-
шув узоққа бормай, Шер ака одатича бошлиққа ён бер-
ди. Бироқ Ғиёсов билан Тўра Салимович ўртасидаги
гап кўшларни ўйлатиб қўйди.

— Мен,— деди Ғиёсов Шер ака чекингач,— бу ишга
тамоман қаршиман.

— Қайси ишга, ғалла ташишгами?— кесатиқ билан
киноя қилди Тўра Салимович.

— Йўқ, бузуқ кўприк ва йўлларга давлатнинг ма-
шиналарини, бундай хатарли ишга шофёрларни юбо-
ришга.

— Сизнингча, давлаг ғалласи чирисинми ўша ўрил-
ган жойида?— қизариниб ер остидан Ғиёсовга қаради
Тўра Салимович.

— Мени кечирасизу, Тўра Салимович, Сарипул
районидаги беш-олти беғамни жазолаб, йўл ва кўприк-
ларни вақтида тузатиб олиш осонми ёки кўра-била ту-
риб техника ва одамларимизни майиб этиб, сўнг ўнг-
лашми? Нега биз ўша айрим беғам бошлиқларнинг жа-
тига қолиб, қийналишимиз керак? Нега область партия
комитети олдига масалани қўйиб, катта сафарбарлик би-
лан бўлса-да, йўл-кўприкларни тузатиб, сўнг ишга
киришини қўндаланг этмаслигимиз керак?!

— Биласизми, ўртоқ Ғиёсов, мен давлат кишисман,
бинобарин, ҳамма ишни давлат кўзи билан қараб ҳал
қиламан. Модомики, ғаллани ташиш керак экан, йўл-
пўлни билмайман, учиб бориб-келиб бўлса ҳам таши-
шимиз керак, вассалом!

— Ҳеч ким бу ишдан бош тортаётгани йўқ, Тўра Са-
лимович,— деди яна Ғиёсовнинг фиғони чиқиб,— гап
йўл-кўприкларни тузатмасдан ғаллани ташиш хавфли,
деган масала устида бораётир. Биз машиналаримизни

ипдан чиқарибгина қолмай, балки йўлда кўпгина галлани ҳам тўкиб-сочиб, нест-нобуд этишимиз мумкин.

— Давлатнинг галласини нест-нобуд этадиганининг боши печта? Қани, менга ўша одамни кўрсатиб қўйингчи?!

Тўра Салимовичнинг бу дағдағасидан кўп шофёрларнинг энциси қотиб, тескари бурилди, баъзилар бу гаплардан фойда чиқмаслигига кўзлари етиб:

— Эртага соат печада рейсга чиқишимиз керак? — деб гапни калта қилдилар.

— Соат олтида Сарипул район марказида бўлиш керак. У ерда участкаларга бўлинасизлар, — деди Тўра Салимович унинг учун мутлақо кўнгилсиз гапларга чек қўйиш мақсадида.

Самандар ён дафтарчасига аллашмаларни белгилаб олди-да, ўрнидан турди. Ташқарига чиқиши билан биров уни бўғгандай гармсел бўғзига тиқилди. Дастрўмоли билан бўйниларини артиб, дистепчерлик хонасига яқинлашганда Абдушукурнинг овози уни тўхтатди:

— Кетмоқчимисан?

Самандар хомуш елкасини қисиб, «қайдам», деб қўя қолди ишончсизлик билан.

— Мана шунақа, оғайни, — Абдушукур Самандарга етиб олиб сўзили давом эттирди: — Ўл-тирил, аммо ишни қил!

— Йўқ, иш қилиш зарурлиги тўғри, Абдушукур, аммо ўлмасдан завқ билан ишлаш керак, токи бу сенга ҳам маънавий озуқа берсин. — Самандар ўйчан кўзларини бир нуқтага қадаб гапирди.

— Завқни бир чеккага йиғиштириб қўй, оддий парoit яратиб беришса ҳам алам қилмасди. Қани, бир шофёрларни йиғиб сўра-чи, биронтасида иккитагина ортиқча эҳтиёт қисм бормикин? Ортиқчасини қўй, умуман, йўқ. Ямаб-яқаб, мотор юргизади. Хўш, бирор шикаст етса-чи?

— Нега шу гапларни раҳбарлар олдида қатъий қўйиб, ҳал қилиб беришни талаб этмайсизлар?

— Талаб этмайсизлар эмиш, — Абдушукур киноя билан бошини чайқади, сўнг ўкинч билан: — Бу ерда бўладиган ишларга диққат билан разм солсанг, ёқа ушлайсан. Гапирсанг пайингга тушиб, асабингни бузиб юришадди, — деди.

— Ким ўша асаббузарлар? Бутун автобазами? Юз кишимми? Эллик кишимми? Йигирма кишимми? Ким? — Ҳаяжонини яширолмай сўзлади Самандар.

— Нега энди бутун автобаза бўларкан? Улар эллик киши ҳам эмас, йигирма киши ҳам. Бармоқ билан санарли. Аммо эллик кишининг асабини чайқашади.

— Мен сени тапимамай қоляпман, Абдушукур. Наҳотки ўзинг айтганингдай ўша оёғининг тагида таянчи йўқ, тутуриқсиз, жонсиз бармоқларга қарши автобаза коллективи, борки эллик киши ожиз, кўз ёши қилиб ўтирса! Хўш, нега индамай қолдинг?

Абдушукур бу ҳаққоний талаб олдида бошини қашиб, бирон ўринлироқ важ тополмай лудуқланди:

— Энди биласану, юз амри ширин, буниг устига уйдаги гапни кўчага олиб чиқма, деган нақл бор, ўзингдан қолар жойи йўғу, — деди бўшашиб.

— Йўқ, Абдушукур, ундай эмас. Коллектив бир-икки-та умум манфаатини ўйламайдиган одамни юз-хотир қилмасин. Улар коллективни юз-хотир қилинсин. Ахир ўйла, Абдушукур, ақл-идрокининг зиёсини аввало ўзига қаратиб, виждон ҳукмици чиқармаган одам уялмай-петмай юриб, бутун бир коллектив улардан андиша қилини керакми-а? Унда коллективнинг куч-қудрати, ақли, кўзи қаёқда қолади? Ҳар бир киши ўзига топширилган ишни сидқидил, юрак қўри билан бажариши керак. Қуввати етмаса, шу ишни уйдалашга ақли бовар қилмаса, узр сўраб, қурби етадиган вазифа талаб этсин. Агар фақат иссиқ ўринни кўзлаб, чурқ этмай юраверса, коллектив ундан талаб этсин! Шундагина ўзимиз қилаётган ишларнинг самараси ҳам лоп этиб юзага чиқади, кўзинг қувнаб, дилинг яйрайди, бир ғайратингга ўн ғайрат қўшилади. Сенга ўхшаб йиғлоқи, Шер акага ўхшаб ўринсиз андиша қиладиганлар кўпайган сари, албатта, бармоқлар жопсиз бўлса-да, ахир эгиб, синдириш қобилияти бор-ку, ўз ишини ўриплатиб юраверади.

Абдушукур ўйлашиб қолди. Самандарга қарши бир нима деб эътироз билдириш иззат-нафсини кўр-кўрона ҳимоя қилишдан бўлак нарса эмас эди. Шунинг учун дўстига ён берди.

— Тўғри айтасан, Самандар. Биз ҳам бу масалаларни кўн ўйладигу, аммо бирор амалий чора қўлламаган эканмиз, — деди тамома таслимонга овозда.

— Қўллаш керак, Абдушукур! Иш манфаати шунини талаб этар экан, сира иккилапмасдан қўллаш керак. Олпа-оғайнигарчилик, юз-хотир, ўринсиз андишалар иродасиз, субутсиз ва беқарор одамларнинг иши. Иш манфаати деб юрган киши хизмат борасида бўлиб турадиган банднаст гапларга сира эътибор бермайди. Ноҳақ бўлса, ха-

тосини мардона бўйпига олиб, тузатади. Ўзига ортиқ зеб берган, «ер юзида мен бўлмасам, осмон аллақачон узилиб ерга тушар эди», деб юрадиган одамлар, шубҳасиз, нуқсонларини кўрсатган виждонли, пок бир кишини яшиб қўйиб, оёғига болта урин пайига тушадилар. Коллективни ана шундай тўралардан тозалаш керак.

— Ўзи бўладими, Самандар, қандай қилиб?

— Юз-хотир қилмай, андишани йиғиштириб қўйиб?

Абдушукур гап ўзи ҳақида бораётганини сездю, пафаси ичига тушиб, чуқур хаёлга толди. Унинг қаршисида мактабда ўқиб юрган кезлардаги уятчан, ҳар нарсадан ҳадиксираб, аҳтиёткорлик билан иш тутадиган, камсуқум, ўн гапингизга бир жавоб қиладиган пимжон бола эмас, теран фикрли, курашчан, иродаси бақувват, забардаст ва баркамол киши турар эди.

Абдушукур уни ўзи билан солиштирмоқчи бўлди. Уялиб ерга қаради. Ҳақсизлик олдида индамай қўя қолишини ўйлаб, ўзини хаёлап қойди. Ичидан тўлқинланиб келган бир куч уни туртиб қўйгандай эди. Абдушукур сесканиб ўзича ўйлади: дарҳақиқат, нега энди ҳақсизлик қилган одамлар олдида мен ўтиришим керак, бунинг устига улардан уялиш пимаси?

Абдушукурнинг қалби дўстига нисбатан фахр ва ғурур ҳисси билан тўлиб-тошди. Самандарнинг елкасига қўл ташлаб:

— Сен жуда ўзгариб кетибсан, Самандар, — деди бая хаёлан ўйлаганларини тилига чиқариб ва меҳр тўла кўзларини унга тикди.

— Эҳ, дўстим, уруш кўзимизни очиб қўйди.

— Мен бунақа бўлолмасам керак.

— Сенинг юрагинг бўш, дўстим. Тўғри гапни айтиб, одамларни тартибга чақариб қўйишдан ҳам тортинасан. Гўё шундай қилсанг, одамларни ранжитгандай бўласан. Сенинг хатоинг ҳам шунда. Сен бир нарсани унутма. Ишхонада ошна-оғайни йўқ. Хў анави дарвозадан чиққач, ошна-оғайнигарчилик қилса бўлади. Аммо ишга зиёв берадиган оғайнигарчилик давлатга қимматга тушади.

— Сен зўр психолог бўлишинг мумкин эди, дўстим Саман!

— Сенинг фалсафанга менинг психологиям тўғри келармиди ўшанда?

— Тўғри келтирардик. Катта ишлар қилардик!

— Эҳ, Абдушукур! Сен лириксан, дўстим. Катта ишлар қилишинг учун наҳотки шундай каттакоп автобаза торлик қилаётган бўлса!

Абдушукур дўстидан яна дакки егапидан бир оз хижолат бўлиб, энди шак келтирмасликка қарор қилди.

— Ке, бу гапларни энди бирпас қўя тур, тўй қачон? Шундан кел. Ахир сенинг олдингга тўйни тезлаштирасан, деб шарт қўйганман-а?

Абдушукурнинг иккинчи мурожаатидан ўзига келиб: Самандар кўзи олдида яна севгилисипинг суратини чизди. Тунов куш кечкурунги учрашувни эслаб, этлари жи-мирлаб кетди. Унинг ширин сўзлари қулоғи остида жа-ранглади.

— Бунақа гапларни эшитмайсан-а?

Абдушукурнинг иккинчи мурожаатидан ўзига келиб:

— Ўқишга кирмоқчиман, Абдушукур, — деди кўзини фаралари ярқираб турган машинасига қадаб.

— Қаерга?

— Политехника институтига, сиртдан, сеп-чи, бирга кирмайсанми?

— Қайдам.

— Нега?

— Бола-чақали бўлгач...

— Оёққа осилиб олади, дегин? Мана, кўрдингми? Тағип мендан тўйни сўрайсан.

— Сенинг йўригинг бошқа.

— Нега бундай деб ўйлайсан?

— Шунинг учунки, сен бир сўзли, айтганингни узадиган бақувват одамсан.

— Ке, қўй, камтарлик қилма! Сен йўл тапиган одамсан. Эсингдами, мактабда нуқул: «Судралмай ўл, лапашанг, бундай ўзингни йигиб олсанг бўлмайдимми?» — деб уришганинг уришган эди.

— Ҳа, эсимда, аммо ўзим унақа бўлолмадим.

— Зиёни йўқ. Ушанақа бўласан. Бўлмасанг, бўлдира-миз.

Икки дўст бирпас қулишди. Сўнг хайрлашиб, Самандар эртапги сафарга ҳозирлик кўришга, Абдушукур эса диспетчерлик хонасига кириб кетди...

Эртаси куни Сарипул районига борган машиналар бир неча участкаларга бўлиниб, ишга киришдилар. Биринчи беш кунлик анча осуда, ҳеч қандай фавқулодда ҳодисаларсиз ўтди. Аммо ҳафта ўтмай, дашт қуёши ўз кучини кўрсата бошлади. Шофёрлардан уч киши касалхонага ётқизилди. Машаққатли йўл азобига қарамай, кўп шофёрлар етмиш километр масофага икки марта қатнаш ўрнига уч-тўрт қатнадилар. Бироқ эҳтиёт қисмлар деярли йўқлиги, ниҳоят, ўн беш кун ўтгач, кўприк-

ларнинг илгаригидан ҳам хароб ҳолга тушгани оқибатида бир-икки кўнглисиз ҳодиса ҳам содир бўлди.

Ишнинг ўн еттинчи куни. Ҳаво эрталабданоқ қайнаб, пафасни қайтарар эди. Самандар машинасининг чангини артаётганида, бир-иккита шофёрлар келиб, шундай бўғиқ ҳавода бугун дам олиб, бошқа куни бир-иккита ортиқча рейс қилишни таклиф этишди.

— Йўқ, оғайпилар, — деди Самандар маслаҳат оҳангида, — бир кун ишга чиқмасак, аввало, галла офтобда қовжираб ётади. Иккинчидан, ўзимиз бўшашиб, кейинги куни ҳам ишга чиққимиз келмай қолади. Бунинг устига, бугунги дам олиш — кейинги кунларда ланжлик, қаттиқ оғриқ деган сўз. Мелимча, қирқига чидаган, қирқ бирига ҳам чидайлик, йигитлар!

— Тўғри, тўғри, бугун ишга чиқмасак, эртага ҳаммамиз ётиб қоламиз, — деган овозлар Самандарнинг фикрини маъқуллади.

Иш куни бошланди. Қомбайн остидан бирин-кетин кетган ўн машина элеватор томон йўл олди. Бир қатновдан сўнг кун ёйилиб, қуёш еру кўкни қиздира бошлади. Кун тиккага келганда эса ҳашаротларнинг ҳам юришга ҳоли келмай, ўт-ўланлар орасига кириб яшириниб олди. Атроф жимжит. Дарахтларнинг жонсиз новдалари ерга эгилган. Энг баянд теракларнинг учларидаги япроқлар ҳам қилт этмай осилиб турибди. Кўз базўр илгаб оладиган деярли рангсиз тўлқинлар иссиқликни тарқатмаслик учун еру осмон ўртасида муаллақ туриб жимирлар эди. Бу тўлқинларни кўраман, деб узоқ тикилсангиз, бошингиз айланиб, кўнглингиз беҳузур бўлади.

Гармсел туя ўркачидай баянд-паст қирлардаги баҳорда унган ўтларни ҳаётдан махрум этмоқчи бўлгандай оташ пуркамоқда. Қаричга келмайдиган ва жизганаги чиқиб қорайган хас-чўплар атроф-тевараки япада бефайз ва нурсиз эгган эди. Қир устидан йўл деб аталган, аслида эса икки гилдирак ўрни аранг кўзга ташланадиган томонда лоҳасланиб, ҳолдан тойган ўргимчаклар сингари машиналар олдинма-кетин ўрмаламоқда. Қуёш бутун ҳароратини машиналар устига ташлар эди. Машина кузовига қўл теккизсангиз, иссиқ чипша олади.

Олдинги машина тўхтади. Унинг битта орқа гилдираги текис тупроққа ботиб қолди. Бирин-кетин машиналар тўхтаб, шофёрлар йиғилгунча гилдиракининг ярмини тушроқ кўмиб ташлади.

Шофёрлар бирпас саросимага тушинди. Кимдир: «Шатакка олиш керак», деб трос қидириб кетди. Аммо

трос Жўра қизиқнинг машинасида эди. Жўра қизиққа эса қўшни бригадadan озиқ-овқат олиб келгандан кейин орқадан етиб келиш топширилган эди. Ҳамма ўйла-ниб қолди. Ҳар ким ўзича машинани олиб чиқиш чо-расиши изларди. Ниҳоят, Самандарнинг овози эшитилди:

— Йигитлар, ўпқонга тушган, тезроқ кўтаришиб юбормасангизлар, тупроқ борган сари чўкаверади. — У шундай деб машина орқасига ўтиб олиб, елкасини кузов-га тиради.

— Бир, икки, уч... бир... икки... уч...

Машина куч билан инграрди-ю, қуввати етмаганидан жаҳли чиққан каби поп этиб ўчарди-қоларди. Яна стар-тер «ғинг-ғинг» этиб моторни юргизарди. Яна шофёрлар-нинг бир... икки... уч... бир... икки... уч... деган овози дашт бағрини тилиб, акс садо берарди-ю, аммо машина ўрнидан жилмай, ботган гилдирак атрофга қум-чанг кўтариб, ди-моқни ачитарди. Шофёрлардан кимдир: «Бефойда, йигит-лар, қани, келинглар, хас-чўп йиғамиз», деб бир сакраб икки қучоқ хашак келтириб гилдирак тагига ташлади. Энди моторнинг инграган овози бир эшитилиб, шу за-хоти ўчарди. Кимдир: «Радиаторга қара, сув қайнайт-ти!» — деди. Камерадаги сувдан бир қисмини қуйишди. Яна мотор овози, яна бир... икки... уч... бир... икки... уч...

Машина ҳамон жойидан жилмас, гилдиракни эса энди ўпқон тамоман ўз қаърига олган эди. Самандар: «Қани, олдик, йигитлар!» — дея елкасини кузовга қаттиқроқ ти-раб, жоң-жаҳди билан бир силкинган эди, ўнг оёғи жиз этиб, ачпша бошлади. Ёнидагиларга билдирмай, секин четга чиқди. Унинг ёқаси очиқ кўйлаги тер ва чангга ботган, бошидан қуйилаётган тер ёмғир томчиларидай бирип-кетин тинмай бўйнидан елка ва кўкракларига ду-малаб тушар, ҳозиргина сидирилган ердан ҳали қўлини олиб улгурмай, яна булоқдан отилаётган каби сизилиб чиқар эди.

Самандар ўзини машина соясига олган эди, зинага оёғини тираб, бесўнақай гавдасини капотга ташлаб ёт-ган Тўқлига кўзи тушиб, бирпас ўзини ўнглаб ололмади. Шундай бўлишга ишонгиси келмас эди. Ҳамма иш би-лан бўлиб, унга ҳеч ким эътибор ҳам бермапти.

Самандар мумкин қадар ўзини босиб:

— Тўқлибой ака, ҳа, баҳай тобингиз қочиб қолди-ми? — деди киноя аралаш.

— Ие, нафасингизни иссиқроқ қилинг, мулла йигит, ҳаммаёқ ёняпти-ю, совуқ гапингизни қаранг-а! Нега ёнди менинг тобим қочаркан?

— Илоҳи айтганингиз келсин, тобида юрингу, аммо шуңча тапвишу, бепарво ётганингизга қаранг!

— Нима, ётсам, ҳаққим йўқми? Ё мен ҳуқуқдан маҳрумманми? Ундоқ бўлса айтинг, мулла йигит, билиб олайлик!

Тўқлининг бу кесатиғи Самандарнинг жон-жопидан ўтди-ю, аммо яна ўзини огир олди.

— Ўзингизнинг машинангиз тиқилганда, нима қилардингиз? Ўшанда ҳам томошабили бўлиш уёқда турсин, дард устига чиққондай машина огирлиғи етмаган каби ўзингиз ҳам устига чиқиб ётиб олармидингиз?

— Менинг тиқиладиган аҳмоқ машинам йўқ, — дея у пинагини ҳам бузмай ётаверди.

Самандар бунга гап қор қилмаслиғига кўзи етди. Ичиди: «Садқаи одам кет-э», деди-ю, бошиқа сўз айтмади. Бир чеккага чиқди. Протезини ечди-да, оёғидаги бинтни қайта ўради. У шофёрлар тўпига келиб қўшилганда, машина ҳамон иссиққа дош беролмаган каби ингра, аммо ўрнидан қўзғалишга мадори етмас эди. Самандар яна бояғи жойини эгаллаб, кенг елкасини юкка тутди. Шу пайт шофёрлардан кимдир кўйлагини ечиб, бошига чамбарак қилиб, машинага тиради. Самандар ўзини кулгидан тиёлмай қайрилиб қараган эди, унинг кўли сирғалиб кетиб, болт билагини шилиб юборди. У чап кўлидан оқаётган қошга дастрўмолинни тутган ҳам эдики, машина қаттиқ инграб, туртина-туртина икки-уч метр олға силжиди.

— Ўзимам ўйловдим-а, қон чиқармагунча юрмайди, деб. Мана, примини қилган эдик, отдай гижиңглаб чиқди-кўйди.

Шофёрлар ҳолдан тойганларига қарамай, бир ёқдан машина чиққани, иккинчидан, бояғи кўйлагини чамбарак қилган шофёрнинг гапига қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборишди. Қимсасиз жазирама дашт-биёбон уларнинг кулгилари садосидан титраб, ларзага тушиб кетди.

Фақат Тўқли бу кулгига ҳақсиз каби бир чеккада тумтайиб турар эди. Шофёрлар уни кўришмади ҳам, у ерда одам турмаган каби четлаб ўтдилар. Давра қуриб, биров папирос тутатди, биров фронтдагидек белидаги флягасини олиб, сув ичди. Хуллас, беш дақиқалик пафас ростлаш ҳам бекор ўтмади. Шу орада Йўра қизиқнинг етиб келиши айниқса айни муддао бўлди. У қизиқчилик қилиб ҳаммани бирпас кулдириб ўтирди.

Самандар машина кабинетидан йод олиб чиққач, шофёрларга қараб:

— Сизлар кетаверинглар, Жўра ака бирпас дам олгач, етиб оламиз, — деди.

Машиналар бирин-кетин йўлга тушди. Самалдар протезини ечиб, обғининг биштини алмаштириб бўлганда, машиналар қир ортига яширишиб, моторларнинг гувиллаши узук-юлуқ қулоққа чалшиб турар эди. Жўра қизиқ папирос тутатди. У чекиб бўлгунча, Самандар кўйлагини ечиб, терларини артди.

Қуп шаштиган қайтмаган бўлса-да, хиёл шабада юриб, нафас олишни асча енгиллаштирган, бироқ энди ҳавода қум аралаш тупроқ сузиб, беш қадам нарини кўришга ҳам халақит берар, йўл босишни олдингида ҳам мушкуллаштирган эди. Олдинда Жўра қизиқнинг, унинг кетидан Самандарнинг машинаси эҳтиёткорлик билан йўл босар, гилдирак каттароқ ўнқирга тушганда, иссиқда қизиб, дармонсизланган мотор тўхтаб қолар, сал юргач, суви қайнаб кетар эди. Хуллас, минг бир азоб билан манзилга яқинлашиб қолай деганда, Жўра қизиқнинг машинаси йўл чеккасида хиёл қийшайиб тўхтаб қолди. Самандар эътиборсиз тормозни босиб, ойнадан қараган эди, унинг сирғалиб кетаётганига кўзи тушди. Жон ҳалпида кабина эшигини очди.

Икки қадам қўйган эди, Жўра қизиқнинг сирғалиб кетаётган машинага елкасини қўйганини кўриб, қичқириб юборди:

— Хў, Жўра ака, нима қилайсиз, чиқинг буёққа!

Жўра ака итоаткорлик билан юқорига чиқди-ю, машина секин бўлса-да, ҳамон пастга сирғалаётганидан хубоби ошиб, Самандарга:

— Нима қиламиз, Самандаржон, бу кўргиллик нимаси эди энди? — дея унга яқинлашди.

Самандар чўққайиб ўтириб олиб, тупроқ ўпирилаётган жойни кўздан кечирди. У Жўра қизиқнинг гапларини эшитмагандай жавоб ҳам бермади. Унинг ўйчан кўзлари пастга югурди. Чуқурлик камида уч метр келади. Гилдирак яна ярим метрлар чамаси йўлини ўзгартирмай силжиса, қирраси чиқиб турган харсангга тиралиб тўхтайтиди. Борди-ю, силжиётган тупроқ миқдори ошса, унда машинанинг пастга қулаши аниқ. Чунки илинадигап бошқа нарса йўқ, чуқурнинг қия деворлари доим тупроқ силжиб туришидан сувалган каби силлиқ.

Жўра қизиқ ҳам Самандарнинг ёнига чўққайиб, нафасини ютиб, бир гилдиракка, бир пастга қараганча жон ҳовучлаб ўтирар эди. Юқоридан шув этиб тупроқ сурилиб, гилдирак йўлини хиёл чап томонга ўзгартди.

Жўра қизиқсиз кўзидан ёш чиқиб кетаёзди. Самандар «Жўра ака!» деди-ю, сапчиб ўрнидан турди. Бир ҳатлаб пастга тушиб, елкасини машинага турди. Жўра қизиққа нима қилганини энди имлаб тушунтирмақчи бўлганда, оёғи остидаги тупроқ ўпирилиб, икки думалаб чуқурга қулади. Ортидан тушган тупроқ эса уни деярли кўмиб ташлади. Жўра қизиқнинг кўрқув аралаш «Самандар!» — деганининг акс садоси олис-олислардан эшитилиб, тўлқин - анчагача ҳавода муаллақ қолиб, қулоққа чалиниб турди. Жўра қизиқ Самандарнинг устига машина қулашидан кўрқиб, гилдиракка қаради. Кўнгли бир оз таскин топди. Гилдирак боғли мўлжалланган харсанга илишиб, машина устидан беш-олти қоп буғдой Самандар томонга думалаган эди.

Чап тўзони бир оз босилгач, Жўра қизиқ пастга қараб:

— Самандаржон, — деди.

Пастдап садо чиқмади. Не қеларини билмай яна овоз берди. Бу гал ҳам жавобсиз қолди. У тўпигача тупроқ кечиб, сирғалиб пастга тушди. Самандарни тупроқ деярли кўмиб ташлаган, унинг ўнг қўли-ю, бошининг ўнг томонигина кўриниб турар эди. Чап томондан юзига қоп тиралиб қолган эди. Жўра қизиқ аввал қопни олиб ташлади. Сўнг жон-жаҳди билан унинг устидаги тупроқни торта бошлади. Самандар кўзини бир очди-ю, яна юмди. Жўра қизиқ Самандарнинг юзига сув сепди. Самандар куч билап:

— Жўра ака, кўрқманг, ҳеч нарса бўлгани йўқ, — дейиши билан Жўра қизиқ йиғи аралаш унга ёпишди:

— Хайрият-э, Самандаржон, мени кўрқитманг, кўзиңгизни очинг, мана бу сувдан бир қултумгина ичиб олинг.

Самандар кўзларини очди. Тенасида энтикиб турган Жўра қизиққа қараб жилмайди.

— Оёғимни бир оз нобопроқ жойга қўйган эканман шекилли, ўпирилиб кетди, — деди ва икки қўлини тираб, ўрнидан турмоқчи бўлган эди, Жўра қизиқ унинг елкасидан кўтариб қўйди.

Самандар ўрнидан туриши билан Жўра қизиқ унинг уст-бошини қоқиб, қопга ўтқазди. Самандар ўзига келган бўлса-да, Жўра қизиқни кўрқитмаслик учун жон суғурғудай оғриққа чндаб, тинини тишига қўйиб ўтирар эди. Жўра қизиқ қопларни юқорига таший бошлаган эди, Самандар чндаб туролмади. Жўра қизиқнинг рад этишига қарамай, елкалаб икки қопни юқорига кўтарди. Сўнг машинасини айлаштириб келиб, Жўра қизиқнинг машина-

сини шатакка олди. Юк оғирлигыга дош беролмай машина фгон чекарди-ю, аммо ўрнидан жилмас эди. Жўра қизиқ юқорида, Самандар пастда машинадаги галлани ерга туширишди. Шундан сўнг Жўра қизиқнинг машинаси чуқурдан енгилгина йўлга тушиб олди. Ун минутлик дам олишдан сўнг, яна машаққатли меҳнат бошлади. Галла ортиб бўлинганида, атрофипи шом қоронгиси қоплаган эди. Самандар машинасига ўтирар экан, Жўра қизиқ унга узоқ тикилиб қолди. Кўзлари миннатдорчилик, чексиз қувонч ва фахрланиш туйғуларини ифода этиб чақнар эди.

Икки машина моторининг гулдурос ҳайқириви дашт-биёбонни ларзага солиб гувиллар эди. Жўра қизиқ ҳамон Самандар ҳақида ўйлаб, ич-ичидан унга тасанно дерди.

Шу воқеа бўлиб ўтган куннинг эртасига Самандарни автобазага чақиртиришди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Самандар Гиёсовни кабинетида анча хомуш кўриб, ажабланди. Сўрашга ийманди. Кўришди-ю, рўпарада ўтириб, қулоғим сизда, дегандай Гиёсовга қараб қолди.

— Самандар, — дея жиддий сўз бошлади Гиёсов, — сизни мен чақиртирдим, жигар. Сизга топширилган масалани тезлаштириш зарур бўлиб қолди. Сабаби, биринчидан, мени бошқа ишга олишяпти.

Самандар бояги хомушликнинг сабабини шунга йўйиб, Гиёсовнинг сўзини бўлди:

— Нечун? Қасққа?

— Йўқ, ташвишланманг, жигар, қўшни районда каттагина автобаза очилаётган экан, шунга юборишни лозим топишибди.

Самандар бир қадар тинчлангандай бўлгач, Гиёсов яна асосий масалага ўтди.

— Иккинчидан, жигар, шаҳар партия комитетининг плани бўйича қолоқ корхоналардан бири сифатида бизнинг автобазамиз масаласи яқин-ўртада бюрода кўрилиши керак экан. Шунинг учун комиссия иш бошламасдан илгари партия мажлисини ўтказсак дейман.

— Мажлиси қачонга мўлжаллаясиз?

— Бу сизга боғлиқ. Тайёр бўлсангиз, кейинги ҳафта ичида ҳам ўтказиш мумкин.

Самандар бирпас ўйланиб:

— Мен тайёрман, — деди.

— Жуда соз! Бўлмаса маслаҳатлашиб, мажлиси эр-

та ўтиб, индинга, жума куни ўтказганимиз маъқул. Яна ўртоқлар билан кенгашиб, сизни хабардор этарман.

— Маъқул.

— Ишларингизга муваффақият тилайман. Бу биринчидан, иккинчидан, қўлингиз сал бўшагач, баъзи бир партия ҳужжатларини сизга топширишим керак бўлади.

Самандар ҳеч нима тушунамай қараб қолган эди, Ғиёсов:

— Комитетдаги ўртоқлар сайловгача партия ишларини сиз олиб боришингизни лозим топишди, — деди. Сўнг: — Бу катта ишовч, жигар, келгаингиздан буён базада қилган ишларингиз, ташкилотчилик қобилиятингиз билан кўпларнинг ҳурмат-эътиборини қозондингиз, Самандар, — дея қўшиб қўйди.

Самандар камтарлик билан ерга қаради, сўнг елкасини қисиб, ўзига гапирган каби: «Эплай олармикинман?» — деб эшик қабзасига қўл узатди.

Ғиёсов унинг орқасидан завқ билан тикилиб қолди...

Партия мажлиси Ғиёсов билан келишилганча жума кунига тайинланди. Самандар Муслимов докладчи этиб тайинланганидан деярли ҳамма коммунистлар жуда мамнуи бўлишди. Бу яна бир марта у ўзининг ҳалол меҳнати билан коллектив ўртасида обрў қозонганини кўрсатар эди. Бундай ҳурматга Самандар ўзининг ростгўйлиги, талабчанлиги, айни вақтда, ўртоқларига нисбатан жуда меҳрибонлиги билан эришган эди.

Масала ҳаммага тааллуқли бўлганидан очиқ мажлис чақирилди. Ишдан сўнг автобаза ҳовлисига ҳамма тўп-ланган. Тўра Салимович одатича, қўлини орқасига қилиб, олдинги қаторга келиб ўтирди. У бир оз хомуш эди. Мажлис ҳайъатига сайланмаганидан кейин эса қовоғини тамоман солиб олди.

Мажлисга Ғиёсов раислик қилди. Самандарга сўз бериш олдидан унинг айрим фазилатларини санаб, мақтади. Мажлис аҳли тиниб, боёғи ғала-ғовурдан асар ҳам қолмаган эди. Ҳамма Ғиёсовнинг сўзларини диққат билан тинглар эди.

Самандар ўтирганларга бир қараб олгач, вазмин, аммо қатъий овоз билан сўз бошлади:

— Ўртоқлар, тўғрисини айтсам, менга партия ташкилоти сиз «Меҳнат шароитини яхшилаш — унумдорликни ошириш гарови» мавзуида доклад тайёрлайсиз, деганида, жуда хурсанд бўлдим ва бу ишга жон-дилим билан киришдим. Масаланинг жиддийлигини лоақал шундан

ҳам билса бўладикки, автомобиль транспортсиз халқ хўжалигининг бирор тармоғини ҳам ривожлантиришни тасаввур этиш мумкин эмас. Мамлакатимизда барча юкларнинг саксон проценти автомобиль транспорти таъминланади. Биз — автомобилчилар мамлакат миқёсида ҳар йили йигирма миллиард аҳолига хизмат қиламиз. Бу — самолётлар ва поездларда ташиладиган одам миқдоридан анча кўп. Шунинг учун юк ҳамда пассажир машиналари шофёрларини ер трассаларининг капитанлари деб аташади.

Бу сўзлар ўтирганлар томонидан гулдурас қарсақлар билан кутиб олинди. Тўра Салимович у билмаган гапларни мишбардан шу «тиррапча» айтиб, кўпчиликнинг таҳсинини олганидан ичидан зил кетса-да, ўлганининг кунидан хўжакўрсин учун чалак чалган каби қўлини кўтариб қўйди.

Мажлис аҳли тинчигач, Самандар янада кўпроқ ички тўлқинланиш ва ҳаяжон билан сўзини давом эттирди:

— Мен ҳам оддий шофёрман, дўстлар. Аэропортга борганимизда учувчиларнинг ишини кузатаман. Авиация хўжалигида меҳнат қанчалик юқори маданият билан уюштирилганини кўриб, очинини айтсам, ҳавасим келади, ҳатто ҳасад қиламан. Нега? Учувчи учун ҳавога кўтарилиш олдидан медицина комиссияси муҳайё! Самолёт кўндирилган ерда машинани тез ремонт қиладиган жойлар, учувчиларнинг дам олиши учун эса етти қават кўрпача-ю, қандай оппоқ чойшабларгача тайёр. Фақат: «Бир зум ўтириб ором олинг», деб қўл қовуштириб кутиб оладиган хизматчилар йўқ, холос!

Мажлис аҳли яна қийқириқ кўтариб қарсақ чалди. Самандар бу галги қарсақка ортиқ эътибор бермай, сўзида давом этди:

— Эҳтимол бу «қанотли» дўстларимизнинг иши хавфли деб, шунчалик ардоқлашаётгандирлар? Хўш, бизнинг ишимизда хавф ҳаво кемаларида учаётганларникидан камми?

Яна ўтирганлар орасида жопланиш, баб-баравар: «Бизники оғирроқ!» деган овозлар янграйди.

— Тўғри айтяписизлар, ўртоқлар, бизнинг ишимиз ҳам ўшаларникидай хавфли. Мана, узоққа бормайлик, Ёўра аканинг воқеасини олайлик! Ўш соатлик оғир рейсдан қайтгач, у кечаси Сарсонпайтонга юборилди. Сарсонпайтонга кечаси-я! Бу қандай поинсофлик! Кимга керак бўлиб қолган бу шовилинич рейс? Нимага?

— Буш ҳали ўзимиз гапирамиз! — ўтирганлар орасидан Жўра қизиқнинг овози эшитилди.

Тўра Салимович орқасига қараган эди, Жўра қизиқни кўзи билан қидириб тополмади.

— Хўш, оқибатда нима бўлди? — потиқ сўзини давом эттирди. — Жўра ака Сарсоншайтопдан қайтиб келаётганда, кимсасиз кўчада, тагин чорраҳада, жуда секин кела туриб йўловчини уриб юборган. Нега шундай бўлди? Шунинг учунки, шофёр ҳаддан зиёд чарчаса, ўзи билмаган ҳолда рулда кета туриб, ора-чора баъзан ярим дақиқагипа мудраб қолади. Мана сизга авария, мана хавф-хатар! Мен бу билан шофёрлар фавқулодда зарур бўлиб қолганда ҳам ортиқча соат ишламасин, демоқчи эмасман. Мана, яқиндаги ғалла ўрми — долзарб пайтдаги меҳнатимизни олинг. Шофёрларимиз энг оғир шароитда ҳам жонини жабборга бериб ишлайди. Оддий бир ҳисоб-китобга диққат қилинг: ҳар бир шофёр қалб амри билан етмиш километрлик масофага белгиланган икки қатнов ўрнига уч, ҳатто тўрт марта қатнади. Бу — ҳар бир шофёр иш кунига тўрт юз элликдан беш юз чақиримгача йўл босди, деган сўз. Яна қандай йўлда! Бу ёғини гапириб ўтирмайман. Йўлда тезликни пасайтиришга мажбур қиладиган тўсиқлар бўлмаган тақдирда ҳам, машина ўрта ҳисобда соатига қирқ чақиримдан юрганда, овқатга чиқмай, бензин қуйишга вақт сарфламай шофёр камда ўн тўрт соат ишлаши керак. Бундай пайтда нормадан ташқари, ишласанг, алам қилмайди. Аммо шофёр учун шароит, бошини силаб турадиган меҳрибон қўл керак. Бизда эса энг оддий шароит ҳам йўқ, ўртоқлар!

— Тўғри, ўзимиз айбдор, индамаймиз, — ўтирганлар орасидан яна овоз эшитилди.

Самаңдар бунга эътибор бермади. Гапини узмади:

— Менимча, ўртоқлар, аввало биз автобазада иш шароитимизни яхшилашни раҳбарлардан илтимос эмас, талаб этамиз.

Мажлис аҳли бу сўзни гулдурос қарсақлар билан кутиб олди. Ҳар ер-ҳар ердан «тўғри», «талаб этамиз», «биз ҳам одаммиз», деган овозлар чиқди.

Самаңдар мажлис аҳлини тинчлантириш учун қўлини кўтариб, сўзини давом эттирди:

— Иккинчидан, вақти-вақти билан шофёрларни ҳам медицина кўригидан ўтказиб туришсин. Шофёрларнинг ҳолидап хабардор ўтказиб туришсин. Илон захрини йиғувчиларнинг ўн битта қондалари бор. Шулардан бирида шундай дейилади: «Агар юрагинг бирон парсадан гап, потиш

бўлганг, яхшиси, ўша куни ишга чиқмагил». Худди шундай қондалар биз шофёрларда ҳам бўлиши керак. Мен шофёрнинг уставини ҳам ўз ичига оладиган ягона пизом ҳақида сўз юритаётирман. Мен шундай уставнинг тайёргина лойиҳасини сизларга тақдим этолмайман, албатта. Аммо у, мешимча, икки қисмдан иборат бўлиши керак. Биринчи қисмида шофёр олдига қўйиладиган талаб бўлади. Худди шу қисмда балки биринчи қилиб: «Ким шофёр бўла олади?»— деган сўзлар қўйилиши шартдир. Чунки баъзи олимларимиз бундай деб таърифлайдилар: «Айрим психологик сифатларни ҳаммага ҳам ўргатиши мумкин эмаслигини ҳисобга олганда, истаган киши шофёр бўлавермайди. Шунинг учун, — дейди улар, — шофёр кадрларни илмий асосланган методлар ёрдамида ташлаш керак». Уставнинг иккинчи қисми эса шофёр меҳнати-нинг мишистрлик тасдиқлаган мажбурий шартларидан иборат бўлмоғи керак, назаримда. Мен шу уставнинг охиридаги қондан хаёлап ўқийман: «Башарти, шофёр меҳнати ва дам олиши учун зарур шарт-шароитлар бўлмаса, уни трассага чиқарши ман этилади».

Ўтирганлар яна қарсақ чалишиди. Самапдар қўл кўтариб, одамларни тинчитгач, яна бир печа масалалар қаторида Тўра Салимовичнинг ўғли Марат икки машинани шикастлантириб, жазосиз сувдан қуруқ чиққанини, кеча Мирзо бобоши алдаб, яна бир машинани олиб кетиб, қаттиқ аварияга дучор қилганини, бунинг устига ғайриқонуний равишда мактаб болалари билан амалий машгулот ўтказяпти, деб маош тўлаб келинаётганини, аслида бу ишни Самапдарнинг ўзи олиб бораётганини ҳам айтди ниҳоят.

— Охирги истагим шуки, — деди у. — Масала муҳимлигини эътиборга олиб, ҳар бир киши тортинмай, юзхотир қилмай, ҳиссиётларига эрк бериб, кераксиз андишаларга бормай дилидагиларни рўйпрост гапирса, шунда ишимизга фойда бўлар эди, — деб Ғиёсовнинг ёнига бориб ўтирди.

Тўра Салимовичнинг орқасида ўтирган Абдушукур Шер акага маъноли қараб, кўзини қисди, Шер ака «пошмай тур», дегандай қўлини кўтарди.

Ғиёсовнинг овози эшитилди:

— Энди, ўртоқлар, музокарага ўтамиз, ким гапирарди? — У кўзи билан ўтирганларни оралади. Ингоҳи Шер акада тўхтаб: — Марҳамат, сўз Шерали Азимовга, — деди.

Тўра Салимович Шер акага қайрилиб қараб, хиёл хотиржам бўлиб олди шекилли, мийиғида кулиб, ичиди: «Ҳозир боппайди азамат», деб яхшилаб ўрнашиб олди.

Шер ака шошилмай мишбарга чиқди. Ўтирганларга бирпас сўзсиз қараб қолди. Кўпчиликнинг салобати босди шекилли, бош чайқаб, кулимсиради. Сўнг бир оз кўпиккандай бўлиб, сўз бошлади.

— Азиз биродарларим, ҳамкасбларим! Мен биричи бўлиб гапирмоқчи эмас эдим. Аммо укам Самандаржоннинг сўнгги сўзларини менга ҳам тааллуқли деб тушундим, ҳа, шундай. Бироқ у киши айтгандай, менда кераксиз андиша йўқ, тартиб ҳисси истагимни босиб тушади. Тартибни яхши кўраман. Ёшлиқдан шунга ўрганганман. Бошлиққа итоат этиш жону тапим. Шундай қилсам роҳатланаман. Катта ишни бажараётгандай бўламан. Аммо бошлиқ нобон бўлса, менда не айб?

Тўра Салимович бир қимирлаб, ҳайратдан ола-кула бўлган кўзларини Шер акани еб қўйгундай мишбарга тикди.

Шер ака ҳеч нарсага эътибор бермай, сўзини давом эттирар эди:

— Мен кўп бошлиқлар билан ишлаганман. Итоат этганман. Бундан ҳамisha барака топганман. Лекин бунақа бошлиққа сира дуч келмаган эдим.— У кўрсаткич бармоғини Тўра Салимовичга бигиз қилди,— ҳа, сира дуч келмаган эдим. Ҳар бир бошлиқ топшириқларининг тўғри ёки потўғрилигини кузатиб боради. Бизнинг бошлиғимизнинг ҳамма айтганлари айнан тўғри. Маслаҳатга ўрин йўқ. Майли, бу ҳақда бошқалар ҳам гапирар. Мен бошқа масала устида тўхтамоқчиман. Эҳтиёт қисмлар — техниканинг дори-дармонлари. Бизда-чи? Шофёрни дори-дармонни ўзинг топ, деб кабинетдан қувиб чиқарамиз. Қаердан олсин у? Маблағни-чи? У шофёрга ҳавола. Тоғлик жойда, айниқса қиш кунда, очик ҳавода, совуқда туриб қолган ҳамкасбларимиз озми? Нега шундай бўлади? Эҳтиёт қисм йўқлигидан. Ҳатто шундай эҳтиёт қисмлар борки, ўшаларсиз шофёрларнинг йўлга чиқини рухсатномасига қўл қўймаслик керак. Бизда-чи? — Шер ака ишдамай қўлини силтаб қўйди.— Хўш, ўртоқ Тўра Салимович, нега шундай? Мен Самандарнинг устав ҳақидаги фикрига тамоман қўшиламан. Менимча, шундай устав лойиҳасини ишлаб, юқори ташкилотларимизга тақдим этишимиз керак.

Қарсақ анчагача тинмади. Мишбарга Жўра қизиқ кўтарилди.

— Мен, ўртоқлар, биласизлар, биров мажлис-пажлисда гапирасан деса, жиним қўзғийди. Аммо бугун ўз ихтиёрим билан сўз сўрадим. Сабаби, азбаройи жонимчап ўтга-

ни. Ахир баъзап шофёр бўлганимга минг пушаймон ейман. Мен ўртоқ Тўра Салимовичдан беш-олти ён кичик-роқдирман. Эҳтимол, у кишидай ўн-ўн беш жойда ишлаб, тажрибам оймаганидир. Аммо мен — ишчиман. Йигирма беш йил бўлибдики, шу ерда ишлайман. Лоақал шунинг ҳам ҳурмати йўқми-а? Бошлиқ ярим кечада моторнинг овозини эшитгиси келиб қолса, биз шўринг қурғурлар баяогардон. Нега? Аравакаш бўлганимиз учунми? Ўзим тўғримидаги гапларни эшитдингизлар. Қайтармайман. Мени Сарсоншайтонга юборганига, фараз қилайлик, кўникса бўлади. Идоравий бир зарур иш бўлиши мумкин ва ҳоказо. Аммо ўртоқ Келдиев мени дўстининг эртага келиш-келмаслигини билиш учунгина юборган экан. Қараинг-а! Одамлар қанчалик сезгир-а! Буни қаердан билдинг денглар? «Ошнамнинг» дўсти ярим тузда қаламши тополмай қолди. Мен кетаман, деб турибман. Қўлини силтади-ю, жавобини оғзаки айта қолди. Энди кабинага чиққан эдим, орқамдан етиб келиб шивирлади: «Юборган авари икки яшиқларини олдим. Раҳмат. Беш-олтитаси йўқ экан шекилли. Илтимос, ишни ҳам юборсинлар». «Ҳа, албатта, ўзим олиб келаман!» — деб моторни юргиздим.

Тўра Салимовичнинг ранги оқарди.

— Ёлгон, бас қилинг сафсатами! — деб ўшқирган эди, уни Ғиёсов тинчитди:

— Тўра Салимович, сўз олганда гапирасиз.

— Менинг кўчада қолган оғзим йўқ бу ерда гапириб, бинобарин, масалапи тегинли жойда қўямап,— яна хириллади бошлиқ.

— Марҳамат.— Ғиёсов осойишталик билан шундай деди-ю, Жўра қизиққа давом эттиринг, дегандай бош иргаб қўйди.

— Тўра Салимовичдан сўрамоқчи эдим,— деб заҳарханда билан бошлиққа тикилди Жўра қизиқ,— ўша Абдушукур шўрликнинг гарданига ташланган уч яшиқда нима бор эди?

Утирганлар ўринларидан туриб қарсак чалишди: «Жавоб берсин!», «Уят!» деган қулоқни тепигудай овозлар Тўра Салимовични оёққа турғизди. Ҳамма уни минбарга чиқади, деб ўйлаган эди. Ундай бўлмади. Тўра Салимович шляпасини бостириб: «Сизлар билан тегинли жойда даялат идорасида гаплашаман!» — дея лапанглаб дарвоза томон кетди.

Ғиёсов ўтирганларни тартибга чақириб, Абдушукурга сўз берди. Сўнг яна бир-икки нотиқ сўзга чиққач, мажлис якунлади. Устав тўғрисидаги таклифни ҳамма қизғин

маъқуллади. Ҳабул қилинган қарорда бу масала алоҳида таъкидлаб кўрсатилди. Шунингдек, унда маъмурият олдинга ҳам жиддий талаблар қўйилган эди.

Мажлис тугаганда кўкда юлдузлар осуда сузар, ҳовлига қўйилган беш юзталиқ чироқ атрофида туш ҳашаротлари сайр қилиб, мириқшар, баъзи бир ўзига зеб берганлари чироққа жуда яқинлашиб бориб, жизғинаги чиқиб ерга қулар эди. Самандар бу манзарага бирпас тикилиб, негадир жилмайиб қўйди. Мирзо бобошнинг овозини эшитиб, дарвоза томон юзланган эди, алпанг-талпанг чиқиб кетган бошлиқни эслаб, кулиб юборди.

— Мана, ўғлим, бир шёла аччиқ кўк чой ичинг,— дея Мирзо бобо Самандарга чой тутди. Самандар чойдан мириқиб ича бошлагач,— умрингиз узоқ бўлади, ўғлим,— деб қўшиб қўйди бобо.

— Нечук, Мирзо бобо?

— Одамларга ғамхўрлик қилганинг юраги тоза, қалби пок бўлади, болам. Тоза юрак ғийбат ва ҳасаддан холи бўлади. Табиати бу кемириқлардан йироқ одамнинг умри беқий, ўғлим.

— Раҳмат, бобожон!

— Ўзингизга раҳмат, ўғлим, отангизга раҳмат!

Самандар автобазадап чиқиб, ҳали темир йўлга етмаган эди, мотоциклнинг қулоқни кар қилувчи овози эшитилди. Унга яқинлашгач, мотоцикл поп-поп этиб ўчди-да, Марат тушди.

Самандар у билан икки марта учрашиб: бир гал ишга чиқмай маош олаётгани ҳақида гаплашган эди, иккинчисида эса икки машинанинг ремонтга кетган харажати автобаза суд орқали ундириб олишини маълум қилиб, шу баҳона апча насихат қилган эди. Бироқ Марат унга: «Сен Зумрад учун мендан ўч оляпсан», деб чап бермоқчи бўлди. Аммо Самандарнинг қатъийлиги олдида чидаб туролмади. «Ўўлингиздан келадиганини қилинг», деди-ю, чиқиб кетди. Бу гап Тўра Салимович қулоғига бориб етгач, бости-бости қилинган эди. Аммо иккинчи авария Маратни жиддий ўйлантириб қўйди шекилли, ўзи келибди. Самандар шунини ўйлаб:

— Ҳа, Марат, йўл бўлсин! — деди очиқ чехра билан.

Марат индамай Самандарга қўл бериб кўришди. У ҳаяжонда. Гоҳ қуюқ қора қошларини чимирар, гоҳ типратикандай ҳурпайиб турган сочларини бармоқлари орасига олиб силаб қўяр, гоҳ ерга, гоҳ кўкка қарар, аммо ғиқ этмасди. Самандар Маратни бу ҳолда кўриб ҳайрон бўлди. Ҳамиша серган, бошқаларга ақл ўргатадиган, бирор-бир хат-

ти-ҳаракати билан бошқалардан ажралиб туришга интиладиган одамнинг тўсатдан мулозимлашиб қолгани, тўғри гап, Самандарни жуда таажжубга солиб қўйди. Шу вақтгача у Самандарга бўйин эгмаган эди-ку! Бирор мақсадни охиригача етказиш, унинг ноҳақлигини тушунтириш жуда қийин бўлган эди ўшаю. Ниҳоят, Самандар сўнги марта суҳбатлашганда:

— Мени кўп қийпамап, бари бир тузата олмайсиз,— деди у.— Сизга унча-мунча боғлашиб қолганимнинг сабаби эса қўриққанимдан эмас. Сиз бошқаларга ўхшамайсиз, улардан фарқ қиласиз. Фақат ўзингизга ўхшайсиз, мен ҳам шунақа бўлиш ниятида кўп йиллар тегираддим. Буни ўзим ҳам сезиб турибман энди. Аммо бирор натижага эришолмадим. Келинг, бошқа нарсани гапирайлик, сиз мени бари бир тушунамайсиз, ўзингизни қийнаб нима қиласиз? Энди аҳтимол, менинг ҳаётим шуздайлигича ўтгани маъқулдир. Мен бировга керак эмасман, чунки уларнинг кўнглини шод қилгудай бирор нани қўлимдан келмайди. Одамлар кўли урмаган, улар қилмаган ишни уйдалаши керак ҳар бир киши, деб ўйлардим ўзимча. Нимагаки қўл урган бўлсам, ундан бирор ёмон оқибат келиб чиқишини хаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Аммо ҳаммаси мен ўйлаган муддаонинг тескарсин бўлаверди. Энди кечаги воқеа қуюшқондан чиқиб кетди. Сира ўйламаган эдим шундай бўлишини. Ахир кабинада ўтириб жароҳатланганининг оиласига қайси юз билан қарайман бундан буюн?..

Марат шундай деди-ю, бошини эгди. У Самандардан жавоб кутар эди. Самандарга ҳам осон эмас. Унинг қаршисида мактаб боласи эмас, балки суяги қотган, аммо ҳаёт сўқмоғида адашган бир кимса бош эгиб турар эди. Эгилган бошини эса қилич ҳам кесмас экан. Самандар чуқур хаёлга чўмди. У Маратнинг бир кун эмас, бир кун шундай бўлишини қалбан ҳис этган, у билан яна бир дўстона суҳбатлашиш истаги туғилиб, қулай фурсат пойлаб юрган эди. Кейинги ҳафталарда қўли ишдан бўшамаганидан бунга имконият тополмаган эди. Ҳозир эса у Маратни учратганидан, чарчоқлигига қарамай, жуда хурсанд бўлди. Ўзини бир оз ўнглаб олгач, Маратга савол билан мурожаат этди:

— Сенга нима бўлди, кеча машинани нега олиб чиққан эдинг?

Марат: «Ҳаммасини айтаман, шундай турип», дегандай бош ирғаб, узоқ сукутга кетди. У гапни нимадан бошлашини билмай қийналмоқда эди.

Воқеа бундай бўлган эди: кеча иш вақти тугагач, Ма-

рат бир ўртоғини автобазага бошлаб келди. Диспетчер йўқлигидан фойдаланиб, Мирзо бобони алдади. У аллақандай қоғозни узоқдан кўрсатиб: «Дадам автобазадан тез машина олиб, бир-иккита ўртоқларингни бошлаб кел, иш бор, деб ёзиб юбордилар», деди. Мирзо бобо ўрнидан туриб, унга яқинлашгунча фурсат ўтмай, Марат югуриб бориб янги машиналардан бирини ҳайдаб келиб, дарвозага тирагач:

— Очмайсизми, бобо, нега серрайиб турибсиз? Ахир дадам кутиб ўтирибдилар, — деб ўшқирди.

Мирзо бобо ношлож дарвозани очди-ю, аммо машина чиқиб кетиши билан Тўра Салимовичнинг уйига телефон қилди. Бошлиқнинг: «Қўяверинг, зиёни йўқ, бизнинг ўғил қиладиган ишини ўзи билади», деган жавобидан қаноат ҳосил этмади. Юраги ҳовлиқаверди. Орадан ярим соатлар чамаси ўтгач, Ғиёсовнинг уйига телефон қилди. Районга кетибди. Чндаб туролмай, яна Тўра Салимовичнинг уйига телефон қилган эди, бошлиқ уни қаттиқ койиб: «Бир нарса бўлса сен эмас, мен жавоб бераман, ҳадеб безовта қилаверасанми, тинчмаган чол», деб сепсираб гапирди. Бу Мирзо бобонинг суяк-суягидап ўтса ҳам ношлож ичига ютди. Чорасиз қолди.

Марат ўртоғи олдида ўзини кўз-кўз қилиш пиятида машинани олиб чиққан эди. Энди чорраҳадан ўтгач, унинг хаёлига яна бир фикр келди-ю, машинани Зумрад ишлайдиган мактаб томон бурди. Мактабдан сал берироқда тўхтаб, ўқувчилардан бирини имлади, Зумрадни чақириб беришни буюрди. Ўзи кабинадан тушиб, газсув сотадиган дўконнинг ёнида турди. Зумрад чиқиб, икки-уч атрофга алапглаб, энди қайтиб кетмоқчи бўлиб турган эди, Марат уни тўхтатди:

— Қаёққа, мен буёқдаман!

Зумрад орқасига қайрилиб, Маратга хўмрайиб бир қаради-ю, қошлари чимирилди, сув дўконига яқинроқ бориб:

— Тунов кунги гап етмаган экан-да? Мени шарманда қилмоқчимисиз? — деди жаҳл билан.

— Нега энди шарманда қилар эканман, ахир мен ҳам одамман-ку, наҳотки шунчалик димоқ-финоқ қилсангиз. Мендан ортиқроқ жойингиз борми? Истасам, сиздақа ҳурилиқоларининг бир нечасини тиз чўктиришим мумкин.

Бу гап Зумрадининг жон-жонидан ўтди. Қаршисда турган хушсурат, ичи пўк бу олифтани узиб-узиб олиш хонаси келди-ю, аммо мактаб олдида юрган ўқувчилардан истиҳола қилди, тилини тишлаб қолди. Фақат киноя ва аччиқ кесатик билан бош чайқади:

— Эсиз одамгарчилик, дейсан баъзи кншиларга қараб.

— Бу нима деганингиз, олоқ қиз?

— Бу — мен тинч қўйинг, бизнинг йўлимиз бошқа-бошқа деганим, уқдпнгизми энди?

— Бунақа гапларингизни бошқа одамга уқдирасиз, биз хотин кишидан гап уқадиган топфасидап эмас.

— Жуда соз. Упканингизни босиб, дадангизнинг эрка ўгли бўлиб юраверинг, йўлтўсарлигингизни бас қилиб, ўзингизни тийинг, яхши йигит!

Марат бу аччиқ гапдан жаҳли чиқиб, лавлагидай бир қизарди-ю, аммо машинада ўтирган ўртоғи сезиб қолишдан чўчиб, нафасини ичига ютди.

— Хўп бўлади, ойдин қиз, сизга қурбонимиз-да, акаси кўзидан,— деб заҳарханда билан бош-оёқ Зумрадга қараб олиб, машина томон бурилди.

Кабина эшигини очар экан, ўртоғига қараб: «Қалай, чакки эмасми? Истасанг, дугонаси билан ташиштириб қўйишим мумкин», деб стартёрга оёқ босган эди, ўртоғи: «Йўқ, қўя қол, зардаси бурининг учигага ўхшайди, бизга тўғри келмайди», деб кулди.

Марат бу гапдан сўнг «сезибди шекилли», деб кўнглидан ўтказди-ю, аммо ортиқ бир нарса дейишга нйманиб жим қолди.

Марат машинани тоғ томон бурди. Ўртоғи бирпас индамай турди. Аммо Марат ҳамон йўлдан узоқлашиб бораётганини кўриб:

— Буёқда йўл йўғу,— деди осойишталик билан.

— Сапга нима? Тоққа чиқаман, дединг. Олиб чиқсам бўлдимми?— деб жавоб қайтарди зарда билан Марат.

— Аввало, мен машинанга ўтирибман, иккинчидан, ўзингни ҳам ўйласанг бўларди. Машина юрмаган сўқмоқдап ажалга тик бориш шартми? Бу йўлдан шу вақтгача бирорта машина уёқда турсин, улов ҳам чиқмаган-ку! — деди ёнида ўтирган ўртоғи.

— Ҳамма гап ҳам шунда-да! Ҳеч ким қилмаган ишин қилгани-да, мард бўлсанг. Ҳамма қатори юришдан нима лаззат топсан? Шундай бўлсинки, одамлар, «ў-ў-ў, ана унинг қилган ишини қара-я», дейишсин. Нима, ё юрак йўқми? — Марат кибр-ҳаво билан ушга кўз қирини ташлаб қўйди.

— Гап юракда эмас, Марат, бу қилаётган ишинг хавфхатарга билиб туриб бош уриш билан баробар, ахир,— деди яна унинг ўртоғи бояги вазиятни бузмай.

— Ҳечқиси йўқ, машинани мен ҳайдаяпманми, ўзим жавоб бераман. Қўрқмай қўя қол. Борди-ю, юрак дов бер-

маса, машинадан тушиб қолишинг мумкин. Буёғи ўғил болалар чиқадиган жой ўзи,— деди кипоя билан Марат.

Ўртоғи бошқа гап ортиқчалигини сезиб, жим қолди. Марат голиб келганига қаноат ҳосил қилгач, мамнуи жылмайиб, олдинга қаради. Машина қаттиқ бир туртиниб, зарб билан олға жылди. У тоғ тошларига урилиб, қаттиқ силкинар, гилдирак харсанглар устида юрганда эса кузов уёқдан-буёққа қийшайар эди. Бир гал машина қаттиқ чайқалганда, кабина эшиги очилиб кетди. Яхшиям ўртоғи эшикка ёнбошламаздан ўтирган эди. Бўлмаса, нақ жарга қулаб кетиши аниқ эди.

Машина биринчи тезликда юраётган бўлса-да, анча баландга кўтарилган, бипобарни, пастга қарашга юрак дов бермас эди. Шу ерга етганда кўнгилсизлик содир бўлмаганида, машина умуман пастга қулаб кетиши ҳам аҳтимолдан узоқ эмас эди. Аммо кичик бир бахтсизлик уларни бир ўлимдан сақлади. Қутилмаганда олдинда катта чуқурлик чиқиб қолди, машина тумшуги билан шўғилиб, тикилиб қолди, у хиёл ўнг томонга қия кетгани учун Маратнинг ёнида ўтирган ўртоғи кабина эшигини очолмай қолди. Машина зарб билан тушганидан кузови парчаланиб кетди. Марат жон ҳоврида кабина эшигига ёпишди. Ҳушсиз ётган ўртоғини ўзи ўтирган томонга тортиб, пастга туширди. Аммо у анча қаттиқ шикастланган эди. Унинг тепасида Марат гуноҳқорона қараб турар, чуқурнинг бир четига учиб кетган машина фарасининг пачақланган гардиши унга хўмрайгандай ётар эди.

Марат тоғ сўқмоғидан пастга қараб югурди. Бахтига учраб қолган йўловчи машинада икки-уч киши ўтирган экан. Уларнинг ёрдамида ўртоғини машинага олиб тушиб, шаҳар касалхонасига етказди. Бу ерда унинг лат егани, чап елкаси, бир печа қовурға ва белли сингани маълум бўлди.

Бу воқеа Маратни анча ўйлантриб қўйди. У ҳатто ўз ҳаётига, биринчи бор бўлса керак, мустақил разм солиб, ундап нуқсон қидирди. Ҳаётида биринчи марта ўртоқлари олдида ўзини айбдор ҳис этди. Бош эгиб, ерга қаради, уларга тик боқолмади. Яна ўз қилмишларини хотирлади. Бирор муайян фикрга келолмади. Бутун ҳаёти туман ичига яширицгандай кўринди назарида. Самандарни қидириб келганининг боиси шунда эди. Иккинчидан эса, Самандарнинг кечаги мажлисдаги сўзини эшитган эди, гинт қолинидан аллақачон кўчиб кетганига аниқ ишопи ҳосил этди. Бўлак чораси қолмади. Унинг Самандарга келишининг яна бир сабаби бор. Самандар мустақил мулоҳаза юртинини,

ҳар қандай масалани ҳам узил-кесил ҳал қилиши билан Маратнинг диққатини ўзига жалб этган эди. У Самандарнинг бировга тобе бўлиб юрмаслигини айшиқса ёқтирарди. Нимаси биландир Самандарга ўхшашга, унга эргашишга ҳаракат қиларди-ю, аммо буни ҳеч кимга сездирмас эди. Шунинг учун бошига кулфат тушиб қолганидан кейин ҳам биринчи бўлиб Самандарга чопди, унда пажот истади. Бироқ бу ички сирини билдириб қўймаслик учун воқеанинг тафсилотини айтмай, лўнда қилди:

— Машинани жарга қулатдим.

— Бунисини биламан. Аммо тоққа чиқиб нима қилардинг?

Марат сира доводирамай дафъатан жавоб берди:

— Сўқмоқдан тоғ чўққисига чиқмоқчи бўлган эдик.

— Йўл турганда-я?!

— Ҳа, сўқмоқдан.

Машинанинг нега жарга қулаганининг сабаби аён, ортиқча изоҳнинг ҳожати йўқ эди.

— Чакки бўлибди, бир ўзингмидинг?

— Йўқ, ўртоғим бор эди.

— Ўртоғим бор эди? Қапи у, нима бўлди?— Самандар жон ҳоврида устма-уст савол берди.

— Қасалхонага олиб бордим, ҳозир яхши.

— Машина қаерда?

— Автобазада, тракторда чиқариб олдик.

Самандар бош чайқаб, юзини четга бурди.

Марат илк бор унинг олдида бўйин эгди, гупоҳкоруна овозда: хилватроқ ерга борайлик, бошқа гапларим ҳам бор. Яхшиси, тоққа чиқа қолайлик.

— Майли, чиқсак чиқа қолайлик, аммо сўқмоқдан эмас, албатта.

Марат бир оз ўнғайсизланди, аҳтимол умрида биринчи мартадир.

— Сиз ҳайдайсизми?— деди-ю, ўша заҳоти саволидан хижолат чеккан каби:— Кечирасиз, оёқларингизни упутибман,— дея ўзи олдинга ўтираётган эди, Самандар:

— Нега энди менга таклиф қилиб, олдинга ўзинг ўтирилсан?— деб қўлини рулга қўйди.

Марат тезгина орқа ўриндиққа ўтирди.

— Кечирасиз мен...— У бошқа сўз тополмади.

Ҳайқириқ билан юқорига кўтарилган мотоцикли тоғ этагидаги улкан арча остига бориб тўхтади. Самандар бу ерларга кўп келган, ажиб табиат уни ўзига мафтун этган эди. У тошга тикилди. Арча остидаги харсанг тошни тоғ

шамоли ва ирмоқлардан иргишлаб ялаб ўтган сув моҳир уста қўли билан раидалагандай силлиқлаб қўйган. Тошнинг қиррасига ўтирган Самандар Маратни ҳам ўтиришга таклиф этди. Кеча анча салқин. Катта сой кесиб ўтган томондан эсаётган шабада памиққан бир ҳидни димоққа уриб, этни жунжитар эди. Марат ёқасини тугмалаб, Самандарнинг рўпарасига келиб ўтирди.

— Эҳ, Марат, Марат, сенга неча бор айтдим, бу ишларнинг ярамайди деб, нега энди яна ўжарлик қиласан? — деди Самандар мулойимлик билан.

— Ўзим ҳам билмайман. — Марат яна кўзини Самандардан олиб қочди. У фикрларини бир жойга тўпламоқчи бўлгандай паришон эди. Ниҳоят, бўғиқ овозда: — Дадамни таққид қилдингизми? — деди Самандар учун кутилмаган бир вақтда.

Самандар: «Ниҳотки Тўра Салимович партия мажлисидаги гапни ўғлига айтган бўлса», дея ҳайрон қолиб, сўради:

— Сенга ким айтди?

Марат мажлисда бўлганини яширди.

— Ўзлари... Тўғри қилибсиз...

— Нега ундай деяпсан?

— Ўзим... — Маратнинг жавоб бергиси келмади. У гапни бошқа ёққа бурди. — Самандар ака, мен бир нарсага жуда ҳайрон бўлиб юрибман. Кўпинча: «Ҳар ким ўзи эркин ҳаракат қилсин, мустақил фикрласин», деган гапларни эшитиб қоламан. Аммо шундай қилганда, атрофдагилар уни койпй бошлайдилар. Нима, одоб-ахлоққа ҳам сифда ўқитувчи равишдош ёки сифатни ўқитгандай ёдлаттирадиган қондалар керакми? Нега биз, фалончининг қизи сочини қирқинти, фалончи бола соқол қўйинти, фалончи папирос чекар экан, деймиз. Мана, менга ўзингиз неча марта «бундоқсан, уидоқсан», деб таъна қиласиз. Нега? Ахир нега энди ҳар ким ўзича яшай олмайди? Наҳотки ўйна тартибга чақирувчи одамлар йигирманчи асрда яшайётганларини унутиб қўяётган бўлсалар? Мен шунини истайман, вассалом! Сизга ёқмаса, мени ўзингизга ўхшатишингиз шартми? Ҳар бир одамнинг ўз қилиқлари бўлиши керак эмасми? Шу бўлмаса, у ҳаммага ўхшаб кетмайди-ми? Баъзан, атрофдагилар жонимга теккандан ахир, нима, ўшаларнинг йўл-йўриғисиз яшай олмайманми, деб ўзимча бир йўл тутмоқчи бўламан. Аммо оқибати дуруст бўлмай қолади.

Самандарни бу гаплар кўн парсаларни ўйлашга, чуқур мулоҳаза этишга мажбур этди. Зеро, унинг қаршисида

Ўтирган кимса кўчама-кўча дайдиб юрадиган баъзи саёқ йиғит ва қизларга сира ўхшамас, у ўзича бир мураккаб слам бўлиб, нимагадир тақдирини Самандардан билиб олиш қарорига келибди. Самандар анчагина жим туриб, ўйлаиб қолди. Маратнинг дунёқараши кўр-кўропа эргашувчиларни рад этади. У: «Ўзим қиламан. Менга халақит берманг!» деган фикрда. Унга халақит бермаган тақдирда эса, боши берк кўчага кириб, сўнг асов от спигари ҳаллослайди-ю, аммо пимага ҳаллослаётганини, қаерга бораётганини ўзи ҳам билмайди.

Бу мураккаб ўйлар Самандарнинг миясини пармалар. бир фикр иккинчисини қувиб ҳайдар, бир мулоҳаза бошқасига энд бўлиб чиқар, бир тўхтаб иккинчисини келиб қувар, аммо ўзини қапоатлантира оладиган аниқ ва тиниқ жавоб тополмас эди. Ниҳоят, Самандар бу йиғитда содир бўлган кайфиятнинг сабабларини пзлай бошлади. Кўз олдига ўжар ва мақтанчоқ, ўзига ҳаддан зиёд ишониб, атрофдагиларни менсимайдиган, ваъда бериб, ижросини ўйламайдиган, бебурд, жамиятда яшаб, унинг маъфаатлари билан ҳисоблашмайдиган, гоҳ гўё ўта даража ғамхўр, гоҳ қаҳри қаттиқ қасоскор Тўра Салимович келди. Баҳор ҳавосидай ўзгарувчи ота табиати, шубҳасиз, бола-нинг ҳам инжиқ, беқарор ва мақсадсиз бўлиб ўсиниға сабаб бўлган. Энди, ёши улғай бошлаган сари у теварак-атрофга разм солиб, отага тақдидий нуқтаи назардан қарайдиган бўлиб қолди. Бироқ бошқа маълум бир мақсадга йўналтирилмаган боланинг эгилувчан онги ҳаётда ўз нуқтаи назаридаги мустақиллик, яъни «қўпчилиғига келган ишни қил» тушунчаси билан яшай бошлаган эди.

Самандар зимдан Маратга разм солди. Қоронғида ҳам унинг кўзлари чақпаб, алланимани излаётган каби безовталаниб турибди. Юз тузилишини отасиникидай думалоқ эмас, чўзиячироқ, қирра бурни, юпқа лаблари нимаси биландир ўзига тортарди. Қошлари ҳамон чимприлган. Қўпгар сочлари тўзғиған. У Самандардан сабрсизлик билан жавоб кутяпти.

— Марат,— дея вазминлик билан сўз бошлади Самандар,— биласанми, одам ўзини йўқотиб қўйини жуда осон. Буни ҳатто унинг ўзи ҳам пайқамай қолади. Қўлидаги ҳамён тушиб кетса, ўша заҳоти билади. Қалбини, одамгарчилигини йўқотади-ю, аммо бундан беҳабар қолади. Кўнгиллари тусаган ишни қилишга одатланган одамлар аста-секин атрофдагиларга бегона бўладилар, уларнинг назаридан қоладилар. Шунинг учун ҳақиқий ҳаётда йстаган ишини қилиб яшайдиган одам йўқ. Чунки жамиятда яшаб,

уни четлаб юриб бўлмайди. Бир кишининг ўзбошимча истаклари албатта бошқа бир кишининг маънафатларига эид бўлиб уни сиқиб қўяди. Бинобарин, инсон танлаган йўл уни жамиятга олиб бориши керак. У жамият маънафатлари йўлида хизмат қилиши жараёнида улғаяди, подир фазилатларга эга бўлади. Фақат барои Мюнхаузенгина бошидаги ясама сочидан тортиб ўзини ботқоқдап чиқариб олган. Албатта, ҳар бир киши ҳам биринчи навбатда ўз истаганини қилишга иштилади. Аммо одамда куч, прода бор. Уларни ишга солиб, бемаъни одатларини жиловлаб ҳам қўйиши керак.

Марат эътироз билдирди.

— Демак, ҳамма қатори яшаш керак, сен ўзингча бирон иш қилмаслигинг керак экан-да! Унда ҳамма бир хил бўлиб, ҳеч ким бир-биридан фарқ қилмайди-ку. Бундай ҳаётнинг нима қизиғи бор?

— Биласанми, Марат, тўғри одам нимаси биландир бошқалардан фарқ қилиб турадиган, оригинал бўлиши керак. Аммо оригиналликнинг ўзи одамни одам қилмайди-да! Мана бу мотоциклни ҳайдаб,— Самандар мотоциклга ишора этди,— ўзинг истаган тезликка эришувинг, маррани ҳам осонликча олишинг мумкин. Йўлдаги тўсиқлардан ҳам осонгина ўтасан, ўзингни ғалабага ҳам, мағлубиятга ҳам жўнгина кўниктиришинг мумкин. Аммо ҳаёт — мотоциклда босиб ўтиладиган йўл эмас. У жуда машаққатли йўл. Уни босиб ўтишнинг ҳам ўзи бўлмайди. Бинобарин, продаси бўш одам ҳаётнинг машаққатсиз, енгил йўлини излайди. Бундай йўлдан боргач, турмуш машаққатли бўлишини унутади. Осмонга парвоз қиламан, дейди-ю, ҳамма парсадан воз кечади, аммо бунига тайёр эмаслигини пайқагач, бошқа бир парсани ихтиёр қилади, у ҳам ёнбошга келмагач, янгишига талпинилади. Ниҳоят, нимани истаганини ўзи ҳам билмай қолади. Натижада, тутуриқсиз бўлади. Бундай одам яшашни ўзи ҳам билмайди, бошқаларнинг яшашига ҳам халақит беради. Кунлардан бир кун лўттибоз товламачига айланаиб қолганини сезмай қолади.

Марат чуқур ўйга ботди. Самандар айтган гапларининг ҳар бирини ақл тарозисидан ўлчади. Яна ўйланиб, сўнг рад маъносини англатиб бош чайқади.

— Айтмоқчисизки, ҳамманинг ҳозиргача қилган ишини бажар, шунга эришсанг, олам гулистон, шундайми?

— Йўқ, Маратжон, бу энди масаланинг бошқа томони.

— Қайси томони?

— Кўнглингга хуш келган ишни қилма дегани, ҳаёт-

да сенгача эришилган даражага кўтарилиб, айниингги суриб юривер, деган гап эмас. Ўз шахсиятини билмай, ўз теваарак-агрофида юриб, бировларнинг айтганига қараб юриверади гап одамнинг ҳолига вой, Марат! Мен билан сенгача эришилган муваффақиятлар даражасида қолиш бу жамиятнинг ўсиши, тараққиётига била туриб гов солишдир. Бундай одамларнинг дарахт ковагига кириб олиб, уни кемиради гап қуртдап фарқи қолмайди. Шунинг учун одам ўз шахсиятини, ўз «мен»лигини кўрсатмоқ истаса, тинмай ижод қилиши керак. Ижод — бу китоб яратиш, ихтиро этиш, музика ёзиш, расм чизиш ва ҳокаволардангина иборат эмас. Унинг маъноси жуда кенг. Ижод — бу илгари қўлга киритилмаган муваффақиятларга эришув демакдир. Модомики шундай экан, ҳар бир ишда ижодкор бўлиш мумкин. Шофёр ҳам, сувоқчи ва дурадгор ҳам, агроном ва шифокор ҳам, инженер ва шахтёр ҳам, хулла, ҳар бир касбдаги киши ижод этиши керак. Ишон апа шу фазилатлари билан бир-биридан фарқ қилади.

Самандар зимдан Маратга қаради. У энди хаёлини йиғиб, диққат билан қулоқ соларди. Ҳар замонда енгил тортгандай чуқур нафас олиб қўярди.

Самандар ичидан қувониб, ўз айтганларига яқин ясамоқчи бўлгандай ўриндан туриб, Маратга яқинлашди ва унинг елкасига қўл ташлаб, насиҳатомуз овозда:

— Мана шунақа, Маратжон! Хоҳиши ақл-идрок билан мардона бошқариш дирижёрларнинг сеҳрли чўпига ўхшаган гап. Дирижёр қўлидаги чўпни ҳаракатга келтириши билан ишон гўзаллигини мадҳ этувчи нафис ва оҳанрабо куй таралади. Сенинг ҳам қўлингда ҳамша шунақа чўп бўлиши керак, Маратжон! Ҳаётга гўзаллик олами орқали пазар сол! Шунда у япада лаззатли бўлади, ҳали сен кўрмаган латиф қирралари билан боқади,— деди.

Маратнинг нигоҳи тоғ чўққиларига қадалган эди. У алланимаи ўйлаб, ичидан тўлқинлашиб келаётган қувончини яширолмаган каби ҳар замон жўлмайиб қўярди. Самандар завқ билан Маратга тикилиб қолди. Назарида, тоғ чўққиларидаги ошпоқ қор ёғдуси унинг чеҳрасини ёриштириб, улкан парвозга чорлаётгандай эди. Самандар ҳам, Марат ҳам жим туришарди. Самандар Маратнинг хаёлларига халақит бергиси келмай, сўқмоқ йўлдан аста арчазор оралаб кетди. Унинг хаёлини энди Зумрад қамраб олиб, ажиб ҳис-туйғулар кемасида сузар, қулоғида унинг мафтункор овози жарангларди. Маратнинг чақир-

гачини эшитмай, япа юқорилаб кетаётганида мотоцикл кўзидаш сочилган ёғду уни тўхтатди.

Самандар уйга кирганида, туп яримдан оққап эди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Уш кун бўлди Тўра Салимович ишда йўқ. Ҳар ким турлича мулоҳаза юритар эди. Кимдир: «Самандарни йўқотиш учун арз қилиб марказга борибди», дерди. Бошқаси уни рад этиб: «Э, оғайни, чучварани хом санабсан, у дамлар ўтиб кетган», дерди. Ниҳоят, автобазага Тўқлининг кириб келиши билан бу гапларга хотима берилди. У аризасига мувофиқ ишдан бўшапти. Икўра қизиқ сабабини сўраса: «Бу гийбатхонада қиладиган ишим йўқ», деди.

Самандар машинасини юваётган эди, Тўқли унинг олдига ўзи келди. У кўринмади, Самандар ҳам уни кўрмагандай ишини қилаверди.

— Шу ишингиз чакки бўлди-да, ишим,— деди ниҳоят Самандарни катта бир офат кутаётгандай унга раҳмдиллик овозида.

— Қайси иш?— Самандар Тўқли нима ҳақда гапираётганини билса-да, жўрттага қитиқлаш учун қайта сўради.

— Қайси иш бўларди, мажлисдаги поўрни гап-да! Мана энди «катта хўжайинларга йўлиқаман», деяпти Тўра Салимович. Нима бўлади? Ёш нарса ўзингизни жувонмарг қиласиз.

Самандар бу кишига бир нарса дейиш ортиқчилигини сезиб:

— Ҳа, энди, пешопадагини кўрамиз-да, Тўқли ака,— деди аччиқ киноя билан.

— Гап бундоқ эмас-да, ишим,— Тўқли Самандарнинг киноясини фаҳмламай, баланд кела бошлади.— Тўрт куплик дунёда ўз ишингизни қилиб юравермайсизми?

— Сизнингча, нима қилишим керак?— деди Самандар Тўқлига унинг ҳаминиша бир нима излаган каби тез-тез пир-пираб турадиган кўзларига тик боқиб.

— Энди нима қилар эдингиз? Бўлар иш бўлди,— Тўқли ғолиб оҳангида гапириб, юзини бурди, сўнг: — Хонаси келганда айшингизни суриб юравериш эди,— деб қўшиб қўйди.

— Қанақа айш?— Самандар Тўқлидан ҳамон кўзини узмай сўради.

— Неча марталаб келиб: «Тўра Салимович улфатлари

билан ўтирибдилар. Сизни йўқлаб юбордилар, юрар экансиз», десам, тескари бурнииб кетдингиз.

— Демак, сизнингча, бориб уларнинг қўлига сув қуйишим, хизматини бажо келтиришим, пойгакда қўл қовуштириб туришим керак экан-да, шундайми?

— Э, ажаб одам экансиз! «Гўр куйснну, қозон билқилласин», машойишлар бу гапни бежиз айтмаган-ку, ахир! Маи билан сиз хизмат қилсак, нима бўлибди! Шофёр бўлгандан кейин хизматини қилади-да.

Самандар индамай, ўз иши билан бўлди. Тўқли бундан ўзинча хулоса чиқариб, шивирлади:

— Ҳозир ҳам кеч эмас, дили хўжайин ҳеч қаёққа боргани йўқ, узр сўраиғ, унга сўз беринг.

Самандар қаддини ростлаб:

— Сиз ҳозир Тўра Салимовичникига борасизми?— деди.

Тўқли жон ҳоврида:

— Ҳа, борамаи, нима деб айтай?— деб Самандарга умид билан тикилди.

— Бориб: «Комиссия ўз ишини тугатишти, эрта ўтиб, илдинга соат иккида бюро, албатта борар экансиз», деиғ, хўшми?

Тўқли тузоққа тушган бўридай кўзларини мўлтиратиб, бирпас турди-да, Самандар энди унга сира қарамай қўйганини кўриб, дарвоза томон юрди.

Мирзо бобонинг истеҳзо билан: «Бир шиёла аччиқ нўк чой ичинг», деган илтифотиға: «Бир дам ўзимга қўйиб беришг, бобой», деб пўнғиллади-да жаҳл билан кўчага отилди.

Бундан кейин ҳам Тўра Салимович ишга чиқмади. Самандар уни бюрода кўрди. Узун коридорда одам кўп. Кадрлар масаласи кўрилгач, одам анча сийраклашди. Тўхтаев зинадан чиқиб, одатдагидай очиқ чехра билан Самандарга қўл узатди. Самандар нимагадир ҳаяжонда. Тўхтаев унга далда берди: «Қўрқманг, сўз беришса ҳам икки минутдан ортиқ гапирмайсиз». Самандар бош ирғаб, кулиб қўйди. Бари бир у ҳаяжонини босолмади. Биринчи масала ҳали тугаман эди. Самандар коридорнинг париги бошида Тўра Салимовични кўриб қолди. У тез ўша томонга юрди. Самандарни кўрган Тўра Салимович ўзинча бир нима деб пўнғиллаб, коридорнинг бошидаги ойпаваид хонага кириб кетди. Самандар ҳайрон бўлиб турган эди, уларни пчкарига таклиф этишди.

Қабулхонада биринчи секретарь ўтирадиган хонага ўтишди. Бюро ўша ерда бўлаётган эди. Узун столнинг икки ёғига қўйилган стулларда ўн кишича ўтирар эди. Тўр-

даги стол ортида секретарь ўтирибди. У кўришидан эликлардан ошган бўлса-да, сочига оқ ораламаган, иссиқ бўлишига қарамай эгнида ўзига жуда ярашиб турган кулранг костюм, оқ кўйлак, қизил галстугининг ўртароғида оқ ипақдан кичкипагила гул кашталанган.

Секретарь олдидаги папкада турган қоғозга қараб:

— Ўртоқ Келдиев бормилар? Марҳамат,— деди бошини бояги қоғоздан кўтармай.

Келдиев узун столнинг пастида секретарга рўпара қилиб қўйилган стулга келиб ўтирди. Унинг ранги хиёл синиққан, бармоқларини ишқалаб, тез-тез лабини тили билан хўллаб қўярди. Секретарнинг такрорап «эшитамиз», деган овозини эшитиб, ўридан турди. Тарадудланиб турган эди, секретарь яна унга мурожаат қилди:

— Беш минут етадимми?

Келдиев ҳали жавоб бериб улгурмай: «Қарор лойиҳаси билан таништиришдимми?»— деб сўради яна секретарь.

Келдиев охирги саволга бош ирғаб тасдиқ жавобини бергач, бир нарса чайнаётган каби жағларини тез-тез қимирлатиб, тили билан лабларини ялаб қўйди-да, сўнг синиқ ишончсиз, илтижо қилувчан оҳангда сўз бошлади:

— Ўртоқ бюро аъзолари, ўртоқ секретарлар, ўртоқ секретарь,— деб ўтирганларга зимдан бир қараб олгач, яна бир лабини ялаб, сўнг давом этди:— Маълумларингиз бўлсинки, кампа ўттизинчи йиллардан буён масъул вазифаларда...

Секретарь Келдиевнинг сўзини бўлди:

— Ўртоқ Келдиев, биз сиздан таржиман ҳолингизни сўраётганимиз йўқ, автобазада нега аҳвол ойдан-ойга ёмонлашиб борапти, мапа шунга гапириб беринг.

— Ўртоқ секретарь,— Тўра Салимович секретарнинг исм-фамилиясини билса ҳам негадир шундай мурожаат қилди.— Мен автобазага бир минг тўққиз юз...

Секретарь қўлидаги узун қизил қаламни столи устидаги ойнага уриб, энди хпёл асабий ҳолда бўғишларини чўзиб, бояги сўзларини қайтарди.

— Ўртоқ бюро аъзолари!— деб сўзини ундалма билан бошлади Келдиев,— мен базага келганимда унинг аҳволи жуда хароб ва қолоқ бир корхопа эди.

Иккинчи секретарь ўзини тутолмади:

— Ҳозир-чи?— деб кўзини киноя билан Келдиевга қадади.

Келдиев саросималаниб:

— Ҳа, энди, ҳозир...— деди-ю, бошқа сўз тополмай,

чўнтагидан дастрўмолини олиб бўйни, юзларидаги тер шодаларига босди. Шу бўйи чурқ этмай тураверди.

Секретарнинг диққати ошиб, яна унга юзланди.

— Уртоқ Келдиев, сиз ёп бола эмассиз, шунча одамнинг вақтини ўғирлаб ўтиришнинг нима ҳожати бор?— деган эди, Келдиев «ўғирлаб» сўзини эшитиб бир сесканди. Бир-икки йўталиб, ўзини оқламоқчи бўлди:

— Энди, ҳар ҳолда, автобазанинг аҳволи олдингидан аяча яхши бўлди,— деган эди, иккинчи секретарь унга яна савол берди:

— Кейинги тўрт ой ичида машиналар бекор туриб қолгани учун база давлатга неча сўм жарима тўлади?

— Бундай рақам ёдимда йўқ эди...— Келдиев яна жим қолди.

— Сиз келганда буён неча киши ишга олинди-ю, қап-ча одам бўшатилади?— яна иккинчи секретарнинг овози эшитилди.

Келдиев яна ерга қараб:

— Кадрлар бўлимидан сўрамабман шунини,— деди секин.

— Базада эҳтиёт қисмларга тапқислик шу купларда жуда катта. Шундай бир пайтда ўн минг сўмлик эҳтиёт қисм етишмабди. Шундан хабарингиз борми?— биринчи секретарь савол берди.

Келдиев елкасини қисди.

— Шофёр Тўқли Маликовни нега ишдан бўшатдингиз? Келдиевнинг пешонаси тиришди.

— Ариза бериб кетди,— деб пўнгиллади у.

— База кейинги бир йил ичида давлатга неча сўм зиён келтирди?

— ...

— Ўғлингиз жарга қулатган машинани тиклашга неча сўм сарфланди?

— ...

— Сиз бюрога келаётганнингизни билганмидингиз?

— Билган эдим.

— Нега тайёрланмасдан келдингиз?

— Бу масалалар тегинли одамлардан сўралади, деб ўйлаган эдим.

— Унда сиз нима қиласиз?

— Мен бошлиқман.

Биринчи секретарь бош чайқаб, кескин оҳангда «ўтиринг», деди.

Келдиев орқадаги бўш стуллардан бирнга чўкиб, ёнидагиларга ўғришча пазар солиб олди, сўнг ҳорғин кўзларини ерга қадади.

Секретарнинг «Партия ташкилотининг секретари йўқми?» деган саволига Тўхтаев:

— Ғиёсов уёқда иш бошлади. Партия ташкилотининг ишини ҳозирча ўртоқ Муслимов олиб боряптилар, у киши шу ердалар,— деб кўзи билан Самандар ўтирган томонга ишора қилди.

— Марҳамат, ўртоқ Муслимов,— секретарнинг кескин, аммо мулойим овозини эшитган Самандар боя Келдиев ўтирган стулга яқинлашди. Секретарга қараган эди, у боши билан «бошлайверинг» ишорасини берди.

— Ўртоқ бюро аъзолари,— дея у ишонч билан сўз бошлади.— Дарҳақиқат, автобазада аҳвол оғир. Комиссия кўп нарсаларни аниқлади. Аҳволни бир қадар тузатиш учун биргалашиб шошилиш чоралар кўрдик. Чунотчи, бош механик ва гараж мудирининг иш жадвалини улардан бири доим базада бўладиган қилиб қайта туздик. Автобаза бириктирилган поликлиниканинг бош врачлари билан келишиб, ҳафтада бир марта шофёрларни йўлга чиқиш олдида медицина кўригидан ўтказадиган қилдик. Албатта, ҳозирча ҳафтада бир марта, кейинчалик шофёрларни ҳар кун шундай кўриқдан ўтказиш мақсадида тегишли ташкилотлар олдида базада медицина пункти тузини тўғрисида масала қўйдик. Уч кишидан иборат комиссия туздик. Бу комиссия ўн кун давомида бузилиб ётган машиналарни текширади ва шошилиш чора кўради. Бундан ташқари, автобаза шофёрларининг иш шароитини яхшилаш, уларни вақти-вақти билан моддий рағбатлантириш юзасидан бир қатор чоралар кўрилдики, менимча, уларни санаб ўтириб, бюро аъзоларининг вақтини олишга ҳожат йўқ, деб ўйлайман. Коллектив астойдил ишга киришди. Яқин вақт ичида базада ишни намунали йўлга қўйиш истаги ҳар бир шофёрнинг қалбидан чуқур ўрин олишига аминимиз. Энг муҳими шу.

Секретарь қўлини элгагига тираб, Самандардан кўз узмай, унинг сўзларини завқ билан тинглар эди. Самандар бюро аъзоларига бир қараб олгач, узр оҳангида мурожаат этди:

— Мен бу ерда ўтирганлардан бошқа нарсани илтимос қилмоқчи эдим.— Ҳамманинг диққати унга қаратилди.— Агар вақтлари тақозо этса, баъзи бир ўзимиз ҳал қилолмаётган масалаларни маълум қилсам. Бу масалаларда биз ёрдамларингизга муҳтожмиз.

Бюро аъзолари маъноли кулишиб, биринчи секретарга қарашди. Биринчи секретарь ҳам мамнун жилмайиб:

— Бемалол, ўртоқ Муслимов, қулоғимиз сизда,— деди бояги вазиятини бузмай.

Самандар энди тамомап ўзини босиб олган, шошилмай, сўзларини доналаб айтар, уларнинг ҳар бирини мўлжалга нишонлаб отарди. Ҳозир ҳам секретарь унга изн бергач, бирпас фикрини йнғиб олди-да, сўнг вазминлик ва осойишталик билан гашира бошлади:

— Биринчида, устав масаласи. Яқинда бўлиб ўтган партия мажлисида биз шофёрларда ҳам ягона бир низом бўлиш истагини билдирган эдик, бу фикрни ҳамма қўллаб-қувватлади. Ниҳоят, партия мажлисида шундай уставнинг лойиҳасини тузиш ва ушн юқори ташкилотларимиз тасдиғига тоширишга қарор қилдик. Бу устав, таъминан, икки қисмдан иборат бўлиб, биринчисида шофёр олдига қўйиладиган талаблар бўлса, иккинчисида уларга қандай меҳнат шароити яратини ҳақида қоидалар ва ким шофёр бўла олади, деган талаб қўйилади.

Биринчи секретарь Самандарнинг сўзини бўлди:

— Ўртоқ Муслимов,— деди у жиддий оҳангда,— мен шу устав қабул қилингач, автотранспорт хўжаликларига раҳбар кадрлар ҳам ишнинг кўзини биладиган мутахассислар ичидап танлапса, деб қўшимча қилмоқчман. Ҳа, ўртоқ Муслимов, автотранспорт хўжалигини бошқарини ишониб топширилган одамлар нафақат махсус билимга эга бўлиши, бунинг устига ҳар бир кишининг психологиясини сезгирлик билан ҳис қиладиган юксак мадапийли бўлиши шарт. Шофёрлар билан қўнол муомалада бўладиган, ўзбилармон, кеккайган раҳбар кўп аварияларнинг бош сабабчиси бўлади, давлатга зиён келтиради, одамлар бошига оғир кулфатлар солади.

У шундай деб норози қиёфада Тўра Салимовичга қараб қўйди ва нигоҳи Самандарга ўтгач, жплмайнб: «Марҳамат, давом эттиринг», дея боши билан ишора қилди.

— Хуллас, шундай устав лойиҳасини биз тайёрлаёмиз. Шунн юқори ташкилотларимизга етказиб, бу ишнинг натижасиз қолмаслиғига ёрдам берилса.

— Албатта, ёрдам берамиз, ўртоқ Муслимов, албатта,— деди секретарь миннатдорчилик ва ғурурланиш оҳангда.

— Иккинчиси,— дея сўзида давом этди Самандар,— иш смепаси масаласи. Мен бошқа ерда қапдайлигини билмадиму, аммо автобазамиздаги ҳисоб-китоб техникадан жуда қошиқарсиз, дадил айтишим мумкин, ҳатто жипоткорлик даражасида ёмон фойдаланаётганимизни кўрсат-

ди. Техникадап олинимиз мумкин бўлган имкониятларнинг ярмини ҳам ишга соломлаётормиз. Нега? Керак бўлганда профёрни иш соатидан ташқари вақтда ҳам тип-кэсини қуришиб чоптирамизу, аммо меҳнатни якки сменада ташқил этиб тўғрисида нега бош қотирмаймиз? Нега қурилишларимиздаги баъзи иморатлар белгиланган тўрт ўрннга саккиз-тўққиз йилда фойдаланишга топширилади? Нега қурилишда ҳам, автохўжаликларда ҳам ишни якки сменага кўчириб, техникадап упумли фойдаланмаймиз? Амминанки, қурилишдаги техника ҳам сарф-харажатни қопламаса керак. Ўртоқлардап ялтмос, ҳисоб-китобларимиз тайёр, тажриба учун бизнинг автобазада ишни якки сменага кўчиришга ёрдам берсапгизлар.

Самапдар сўзини тугатгандап кейин ҳам ўтирганлар ундап анчагача кўзларини узмадилар.

— Ўртоқ бюро аъзолари, гапирадигаплар борми?

Ўтирганлардап овоз чиқмагач, биринчи секретарь ўр-нидап турди.

— Ўртоқлар, бўлим автобаза ишини бюрога қўйиб, жуда тўғри иш қилган. Автотранспортдап, умуман, техникадап фойдаланиш жиҳатидан бизнинг областда эмас, республикада, ҳатто бутун мамлакатда кўрсаткичлар қувонарли эмас. Техниканинг кучидан тўла фойдаланишда, айниқса автотранспорт масаласида оқсоқмиз. Йўл қўйган нуқсонимизни тезда бартараф этишимиз керак. Аммо ким билан? Ўртоқ Келдиев биланми?— Биринчи секретарь Тўра Салимовичга «садқан одам кет» дегандап, кўз қирини ташлаб қўйди.— Мен унинг шахсий делоси билан танишдим. Олдинги йилларни айтмайман. Фақат кейинги беш йил ичида олти жойга ишга тайинланапбди. Ҳа, ишга кирипти эмас, тайинланапти. Яна таъкидлайман: тайинланапти.— Секретарь атайин бу сўзни бўғинларга бўлиб, чўзиб айтди.— Бир жойда ишни барбод қилса, маълум бир муддат дам бериб, бошқа, ундап масъулиятлироқ ишга юборилибди. У ерда шармада бўлгач, яна совитиб бошқа жойга олиб бориб қўйилибди ва ҳоказо. Ишлаган жойларига эътибор беринг, маданият бошқармасининг бошлиғи, халқ филармонияси директори, новвойхоша мудири, кинотеатр директори, мактаб-интернатнинг хўжалик ишлари бўйича директор ўринбосари, пиҳоят, мана, сўнггисин, автобаза директори. Хўш, шундай одам хўжаликда ишни чипакамага олиб боришга қодирми? Йўқ, албатта. Бунга қисмап ўзимиз айбдормиз. Қачоплардир номенклатурага кириб қолган кишини ҳар қандай шароитда ҳам ҳисобимизда олиб юрамиз. Улар бизнинг қўли-

мизда бамисоли бир соққа. Қаерга раҳбар керак бўлса, соққаларни олиб ташлайверамиз. Кимники олчи чиқса, ўша киши янги ишга тайинланаверади. Шубҳасиз, буларнинг кўпи ўз бурчини ҳалоллик билан бажаради. Аммо оила пуқсонсиз бўлмайди. Мапа, бунақангилари ҳам учрайди, — у Тўра Салимовичга ишора қилди. — Масъулият ҳиссини йўқотган, ишни кўтариш ўрнига барбод қиладиган бундай одамлар ҳар қадамда бизга халақит берадилар. Менимча, номенклатурадаги кадрларни тез орада қайта кўриб чиқиш ва ҳозиргача қўллашилган ярамас тажрибадап воз кечиш зарур. Раҳбар ўз вазифасини удалай олмагани — унинг бўйишга бошқа бир лавозим ёрлигини тақиб қўйишини бас қилайлик. Бугунги раҳбар ишнинг кўзини биладиган, керак бўлса қўл остидагиларнинг ишини бажаришга ақли етадиган ўткир зеҳли мутахассис, меҳрибон ташкилотчи, ишришсухан, давримизнинг маданиятли, ишончли кишисидир. Бугунги раҳбар — техника қудратига таянган, хўжаликни ҳисоб-китоб билан олиб борадиган пқтисодчи бўлмоғи керак. Шундагина олдимизда турган катта ишларни осонлик билан удалай оламиз.

Секретарь бирпас жим қолди. Сўнг бюро аъзоларига мурожаат қилди:

— Хўш, бюро аъзолари, ўртоқ Келдиев тўғрисида қаандай таклиф бор?

Хонага жимлик чўкди. Гўё ҳар бир киши масъулиятли саволга жавоб излар эди. Бир неча сониялик жимликдан сўнг, иккинчи секретар: «Менда таклиф бор», дея ўршидан турди ва сўзларини доналаб:

— Ишни барбод қилган, бутгина эмас, давлатнинг минглаб сўм маблағини елга совурган, мапсабини сунистеъмом қилган Келдиевни партиядан ўчириб, ишдан четлаштиришини таклиф этаман. Эҳтиёт қисмлар масаласи билан эса тергов органлари шуғуллансин, у бўшатган шифёрни ҳам топинсин.

Хонага одам йўқдай оғир сукунат чўкди. Девор соатигина умумий хомушлиқдан холи тургандай барала чиқилларди.

Биринчи секретарининг кескин овози бу жимликни бузиб, ўтирганлар диққатини ўзига қаратди:

— Нима дейсизлар, бюро аъзолари?

— Тўғри, бундай одамларга нисбатап юмшоқ кўнгли бўлиш ярамайди.

— Ўртоқ Келдиев, партия билети ёпингиздами?

Ўтирганлар нафасини ичига ютиб, Тўра Салимович томонга қараб қолди.

— Ҳа, — деган овоз шу жимликда ҳам аранг қулоққа чалинди.

Яна секретарнинг овоғи эшитилди:

— Марҳамат, топширинг!

Бу сўзлардан сўнг асаблар шу қадар тарапг тортилдики, ҳатто энди соатнинг чиқиллаши ҳам ҳеч кимнинг қулоғига кирмас, даҳшатдан мижджа қоқмай қолган кўзлар Тўра Салимовичнинг ҳар бир ҳаракатици сипчковлик билан кузатарди.

Самандарнинг юраги кўкрак қафасидап чиқиб кетгудай гупиллаб ура бошлади. Назарида, унинг рангида қон қолмаган эди. Самандар ўқдап қулаган қуролдош дўстини кўрганда биринчи марта шундай ҳолга тушган эди. У нафас олмай Тўра Салимовичга тикилар эди.

Мапа, шўхсат, Тўра Салимович ўрнидан турди. Унинг бутун борлиғини шу топда икки туйғу қамраб олган эди. Бири — ҳўнграб юбориб, бюро аъзоларидан кечирим сўраш ва бутун айбларига иқрор бўлиш эди. Аммо иккинчиси — унинг ғурурини муҳофаза этиб, бунга йўл қўймас, шумлик қилиб яна режалар тузиш, уларнинг ўзини айблаш зарур, деб уқдирар эди. Нафас ростлагунча фурсат ўтмай, иккинчи туйғу ғолиб чиқди. У секретарь столи томон дадил юрди. Самандар унинг юзини кўролмади. Кўз олди жимирлашиб, Тўра Салимович чайқала бошлади. Икки кўзини қўллари билан уқалаб қараганда, Тўра Салимович олдидан бир қора нуқтадай бўлиб кўринди. Енгинасидап соядай ўтиб, эшик томон одимлади. Самандар бор кучини тўплаб, унинг орқасидан тикилиб қолди. Назарида, Тўра Салимовичнинг кенг елкаси чўккандай туюлди. Кўзини узиб, секретарь томон бурилди.

— Қарор лойиҳаси бўйича қандай таклифлар бор? — Секретарь шундай деди-ю, ўша заҳоти ўзи таклиф киритди. — Менимча, — деди у, — қарорни бу ерда бўлган гаплар асосида қайта кўриб чиқиш керак. Агар қаршилиқ бўлмаса, бу иш менга, Тўхтаев ва Муслимов ўртоқларга топширилса.

— Қаршилиқ йўқ!

Бюро аъзолари бир оғиздан маъқуллашди бу таклифни.

— Бўлмаса, шу масала билан келганларга жавоб.

Секретарнинг бу гашидан кейин ўп-ўп беш киши ўрнидан турди...

Тўра Салимович уйига қандай етиб келганини ҳам билмади. Уни бетоқатлик билан кутиб турган ўғли Маратнинг саволига ҳам жавоб бермай, катта уйга кириб, ўзини

диванга ташлади. Ярим соатлар чамаси кўзини очолмади. Сўнг ёзув столига келиб ўтирди. Бир тахта оқ қоғоз олиб ёзди: «Область партия комитетининг биринчи секретарига!» Ёзганига тикилиб, узоқ вақт сукутга чўмди. Ниҳоят, уни қўлига олиб ёғжимлади.

Энди Тўра Салимович хаёлап ҳаёт йўлига разм солди. Ҳеч қандай доғ кўрмади. У порози қиёфада юзини дераза томон бурди. Назарида, одамлар уни кўролмагани учун шу ҳолга солишгандай бўлиб туюлди. Яна қўлига қалам олди. Бармоқлари билинар-билиппмас қалтиради. Бир нарсга ёзишга эса юраги дов бермай, ўзини яша диванга ташлади.

Марат эшикни қия очиб, аввал бирпас тикилиб турди-да, сўнг хонага кирди. Дадасига яқинлашиб:

— Тобингиз йўқми, дада?— деди тапвишли оҳангда.

— Йўқ, ўғлим, соғман,— деб Тўра Салимович Маратни бағрига босди. Кўзига ёш келди. Марат дадасининг кўз ёшини биринчи марта кўрди. Аммо индамади. У ҳам чуқур ўйга толди. Ниҳоят, Маратнинг дўриллаган овози ота хаёлини бўлди:

— Дада, мен автобазага ишга кирмоқчиман. Сўнг Политехника институтининг сиртқи механика факультетида ўқишни давом эттираман.

Тўра Салимович ҳамон деразадан кўз узмай тикилиб турар эди. Ўғлига қараб секин қўл силтади-да, сўнг сиқиқ овозда:

— Ўзинг биласан, ўғлим, мен бир нарсга деймайман,— деди лоқайдлик билан.

Марат кетипга чоғланди. У дадасини бу аҳволда кўриб, нима дейишини билмай, довдираб қолганди. Бирпаслик жимликдан кейин эса:

— Хафа бўлманг, дада, ахир мен борман-ку,— деб дадасига тикилди.

Тўра Салимович ҳеч нарсга эшитмагандай сукут сақлар эди. Марат хомуш бош эгиб, хонадан чиқиб кетди. Маратнинг нотинч қалби кечаси ҳам ором тополмади.

Эртаси куни у автобазага келганда, чеҳраси бир оз ёришди. Самандарни тополмай турган эди, Жўра қизиқ уни чақириб қолди:

— Марат, бери кел!

Марат унга яқинлашиб, қулоғим спзда, дегандай унинг оғзига тикилди.

— Бугун Самандар акапни кутма, у келмайди. Аб-

душукур иккаласи тўй тараддудида юрибди. Ҳа, тўй!
Паловхонтўра! Ҳа, айтгандай, «Марат келса Шер ака ол-
дига бошлаб кирипг, гаплашиб қўйганман», деб менга
тайинлаб кетган эди. Қани, юр!

Марат гараж мудирин билан гаплашиб автобазадан чиқ-
қанида, ёноқлари гул-гул ёниб енгил нафас ола бошлади.
Унинг пигоҳи тоғ чўққиларига қадалди. Ёшлик аҳтиросин
билан тўлиб-тошаётган қалбин унинг тоғ бағрига етаклар
эди.